

Camus i Sartre: Filozofija egzistencijalizma ili/i intelektualni angažman

Tadijan, Ria

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:647552>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-26**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Studij hrvatskoj jezika i književnosti i filozofije

Ria Tadijan

Camus i Sartre: Filozofija egzistencijalizma ili/i intelektualni angažman

Diplomski rad

Mentor: prof. dr. sc. Marijan Krivak

Osijek, 2021.

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za filozofiju

Studij hrvatskoj jezika i književnosti i filozofije

Ria Tadijan

Camus i Sartre: Filozofija egzistencijalizma ili/i intelektualni angažman

Diplomski rad

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: 6.01 filozofija

Znanstvena grana: 6.01.16 filozofija društva/socijalna filozofija

6.01.18 filozofija kulture

6.01.20 filozofija politike

Mentor: prof. dr. sc. Marijan Krivak

Osijek, 2021.

Prilog: Izjava o akademskoj čestitosti i o suglasnosti za javno objavljivanje

Obveza je studenta da donju Izjavu vlastoručno potpiše i umetne kao treću stranicu završnog odnosno diplomskog rada.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravio te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, datum 7. srpnja 2021.

Ria Tadijan 011117424
ime i prezime studenta, JMBAG

Sažetak

Albert Camus i Jean-Paul Sartre bili su dobri prijatelji u ratnoj i poslijeratnoj Francuskoj. Obojica su bili slavni predstavnici »lijeve« intelektualne scene. I jedan i drugi zalagali su se za jednakost, za humanije i pravednije društvo, ali su im metode dolaženja do tog cilja bile gotovo pa dijametralno različite. Upravo zbog tih različitosti, njihovo je prijateljstvo prekinuto 1952. godine. Neke od najvažnijih točki razmimoilaženja bile su: odnos prema komunizmu, odnos sredstava i ciljeva, upotreba nasilja, odnos pobune i revolucije, te intelektualni angažman. Pored toga što su obojica bili predstavnici tzv. »lijeve intelektualne scene« Francuske, i jedan i drugi bili su prepoznatljiviji kao filozofi egzistencijalizma, a Camus je, posebično, bio i predstavnik filozofije apsurdna. Camus i Sartre su tijekom rata stavili u drugi plan svoje filozofske teorije te su se fokusirali na angažman i promišljanje ratnih i poslijeratnih zbivanja u Francuskoj i u svijetu, a posebno im je žarište interesa bio odnos prema komunizmu. I dok je Albert Camus bio ljevičar, ali antikomunističke provenijencije – koji je kritizirao bilo kakvu uporabu nasilja za ikoju svrhu – dotle se Sartre priklonio komunizmu te je opravdavao uporabu nasilja kao konstitutivni element i oruđe/oružje emancipacije potlačenih klasa ili naroda.

Ključne riječi: komunizam, nasilje, pobuna, revolucija, egzistencijalizam, apsurd

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Filozofija egzistencijalizma Jeana-Paula Sartrea	2
3. Filozofija apsurda Alberta Camusa	7
4. Prvi susreti i početak prijateljstva.....	9
4.1. <i>Susreti u pisanom obliku</i>	10
5. Camusova i Sartreova politička djelatnost tijekom rata.....	14
6. Poslijeratno djelovanje	19
7. Camusov odnos prema komunizmu	21
7.1. <i>Povijesne okolnosti: komunizam u SSSR-u, PCF i Pokret otpora</i>	22
8. Sartreov odnos prema komunizmu	30
9. Razlozi prekida prijateljstva.....	36
9.1. <i>Pobuna i revolucija</i>	37
9.2. <i>Nasilje</i>	41
9.3. <i>Angažman</i>	43
10. Zaključak.....	47

1. Uvod

U ovom diplomskom radu bit će opisano prijateljstvo Jeana-Paula Sartrea i Alberta Camusa, njegova evolucija, te tragični kraj.

Albert Camus (1913.-1960.) rođen je u Alžiru, gdje se družio s mladim intelektualcima koji su zalazili u dom kulture. Do samog je II. svjetskog rata promijenio nekoliko zvanja, ali je u konačnici odabrao studij filozofije. Od 1940. živi u Francuskoj, gdje s prijateljima osniva ilegalne novine *Combat*, a tu se počinje razvijati i njegova politička djelatnost. Camus je svojim javnim djelovanjem stekao naziv političkog moralista, te je njegova filozofija nazvana »filozofijom crvenog križa«. Što se tiče literarnog stvaralaštva, njegovo je najpoznatije rano djelo roman *Stranac* (1942.), a iste godine objavljuje filozofski esej *Mit o Sizifu* koji se smatra komentaram spomenutu romanu. U *Mitu o Sizifu*, on objašnjava intelektualnu bolest od koje boluje suvremeno čovječanstvo, a ona se očituje osjećajem da je ljudski život apsurdan.¹ Filozofija apsurdna opisuje i predstavlja besmislenost ljudskog života. Camus je u svojim esejima prikazivao dualizme poput života i smrti, sreće i tuge, a njegov je cilj bio pokazati da je sreća prolazna i da je ljudski život smrtnan. Camusova politička djelatnost obilježena je, pak, antikomunizmom i kritikom nasilja. On je davao sve od sebe ne bi li opravdao mirno i nenasilno rješavanje sukoba, a koje bi bilo na korist i zadovoljstvo obaju sukobljenih strana.

Jean-Paul Sartre (1905.-1980.) bio je istaknuti francuski filozof i književnik. Diplomirao je filozofiju na prestižnoj École Normale Supérieure. Utemeljio je 1945. i do smrti uređivao književni mjesečnik *Moderna vremena* (Les Temps modernes), dok je od 1973. je bio među pokretačima dnevnika *Oslobođenje* (Libération). Sartre je bio jedan od najslavnijih lijevo angažiranih intelektualaca, komunist, ali ne i formalni član Francuske komunističke stranke. Između ostalog, posebno je kritizirao američku vanjsku politiku, te kapitalistički sustav općenito, a zagovarao je dekolonijalizaciju i revolucionarne pokrete Trećega svijeta. Također, podržavao je, do određene mjere i svjetski socijalistički sustav, pa i politiku SSSR, ali i studentske demonstracije 1968. Svoju filozofiju razvijao je pod snažnim utjecajem Edmunda Husserla i njegove fenomenologije. Sartre je bio neformalni osnivač egzistencijalizma, a njegovo je djelo *Mučnina* (La nausée, 1938.)

¹ Ivo Hergešić, »Albert Camus ili filozofija apsurdna«, pogovor knjizi: Albert Camus, *Stranac*, Znanje, Zagreb 1986., str. 123-129, na str. 126.

najbolji primjer egzistencijalističkog romana, te i najbolji uvod u egzistencijalističku filozofiju. Njegovo, pak, najznačajnije filozofsko djelo jest *Bitak i Ništavilo* (L'Être et le Néant, 1943.) u kojem se isprepliću utjecaji G. W. F. Hegela, K. Marxa i, posebice, M. Heideggera. Tu je Sartre pošao od pretpostavke da postoji o svijesti neovisan bitak – naime »bitak-po-sebi« – tj. da on nije nikakva zamjedbena danost. Stoga se bitak ne očituje izravno u svijesti, koja se bavi isključivo osjetilnim predmetima, već samo u fenomenima.² U ovom će radu biti ukratko prikazana i opisana filozofija egzistencijalizma Jeana-Paula Sartrea, Camusova filozofija apsurdna; početak njihovog prijateljstva, Sartreov i Camusov odnos prema komunizmu, njihovo poslijeratno djelovanje, razlozi prekida prijateljstva, te odnos prema pobuni i revoluciji, nasilju i angažmanu.

2. Filozofija egzistencijalizma Jeana-Paula Sartrea

Svojevrsni zasnivač filozofske pozicije egzistencijalizma bio je Jean-Paul Sartre, a njegovo je djelo *Mučnina* najbolji primjer egzistencijalističkog romana, ali i ponajbolji uvod u egzistencijalističku filozofiju.³ U *Mučnini* glavni lik Antoine Roquentin »postepeno postaje svjestan određene filozofije koja smatra da neposredno postojanje prethodi svakom ljudskom određenju«. ⁴ Protagonist na osnovi svog razmišljanja, doživljava te upornog promišljanja dolazi do spoznaje koja je polako pripremljena od početka romana do kulminacije, on dolazi do »otkrića u obliku neke vizije besmislenog postojanja, opstanka koji je naprosto »tu« i koji se ne može ničim dokazati ni obrazložiti«. ⁵ Ta spoznaja ljudskog života pogađa protagonista čak i tjelesno, tako što on počinje osjećati mučninu: »Stajao sam tu, nepomičan i sleđen, uronjen u neku jezivu ekstazu. Ali, u samom srcu te ekstaze upravo se pomaljalo nešto novo; shvaćao sam Mučninu, posjedovao

² preuzeto s <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=54654>

³ Milivoj Solar, *Suvremena svjetska književnost*, Školska knjiga, Zagreb 1982., str. 148.

⁴ M. Solar, *Suvremena svjetska književnost*, str. 149.

⁵ Ibid.

je.«⁶, a ona je shvaćena kao rezultat do kojeg se dolazi ako se slijedi jedno iskustvo svijeta.⁷ Roquentin uviđa da čovjek najprije postoji, a tek onda može učiniti nešto od života, može odigrati ulogu koju je izabrao i prema njoj živi kao baš taj i takav pojedinac: »Na primjer, ovakvo bolno prežvakavanje: *postojim*, dakle ja to podržavam. Ja, tijelo: tã ono živi samo od sebe čim je jednom započelo. Ali misao – nju zapravo *ja* nastavljam, ja je razvijam. Postojim. Mislim da postojim. Ah, kakva duga i zmijolika papirna traka u koturu, taj osjećaj postojanja - a ja je odmotavam, sasvim polako... Kad bih bar mogao sebi zabraniti da mislim!«⁸. Također, uviđa to da ono što jesmo prikriva činjenicu da naprosto jesmo i da zbog toga što smo samo bačeni u svijet moramo birati između mogućnosti vlastitog ostvarenja.⁹ Milivoj Solar to opisuje: »Više znanstvenom nego književnom metodom, Sartre opisuje Roquentinov misaoni napor da se obori stara skolastička teza o tome kako esencija prethodi egzistenciji, da se prevlada ta teza prema kojoj je sve nužno i sve ima svoj uzrok – Bog je tako uzrok svijetu, na primjer – i da se doista usvoji novi stav prema kojem je sve slučajno.«¹⁰ Roquentin kaže da je sve suvišno i prema tome egzistencija prethodi esenciji i čovjek je osuđen da živi slobodno u svijetu bez Boga.

Filozofija egzistencijalizma prva je faza filozofije Jeana Paula Sartrea. Njegov napor kod razvijanja ideja sastoji se u tome da filozofija koju on zastupa »postane svjetovno djelotvorna, da se pretvori u povijesni čin i ljudsko djelo«.¹¹ Sartreova glavna teza jest da egzistencija prethodi esenciji. To znači da se ljudi sami određuju, sami kreiraju svoj identitet, a ne primaju ga izvanjski. Mi smo sami odgovorni za ono što ćemo postati, čovjek je ništa drugo do onoga što sam učini od sebe. Sartre je argumentirao protiv esencijalističkog i determinističkog razmišljanja, uključujući ovdje religiju i marksizam, te konačno opisuje slobodu kao neodvojiv dio ljudske egzistencije.¹²

⁶Jean-Paul Sartre, *Mučnina* i autobiografija "Riječi", Pismo švedskoj akademiji (Sartreova izjava o odbijanju Nobelove nagrade), tekstovi Ingrid Šafranek "Jean Paul Sartre: pisac u situaciji" i "Mučnina i Riječi ili roman kao traganje", Školska knjiga, Zagreb 2001., str. 168.

⁷ M. Solar, *Suvremena svjetska književnost*, str. 149.

⁸ J.P. Sartre, *Mučnina*, str. 130.

⁹ M. Solar, *Suvremena svjetska književnost*, str. 149.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Danilo Pejović, »Jean-Paul Sartre«, u: Vladimir Filipović (ur.), *Filozofska hrestomatija* (svezak br. 9, Danilo Pejović, *Suvremena filozofija zapada*), Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1979., str. 111.

¹² Ronald Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju*, Euroknjiga, Zagreb 2007., str. 81.

Sartre je razlikovao književnost od poezije i svake druge umjetnosti, književnost proze razlikuje se od svega ostalog po tome što je ona utilitarna, pisac se riječima koristi za postizanje određenih konkretnih ciljeva: »da nešto učini vidljivim u svijetu, otkrije pojave u njemu i njihovo značenje za čovjeka«. ¹³ Sartre to u svom tekstu *Šta je književnost?* opisuje na sljedeći način: »Stvaralački akt, prema tome, kroz pojedine predmete koje proizvodi ili reproducira teži za totalnim ponavljanjem svijeta... Jer upravo to i jest krajnji cilj umjetnosti: ponovo osvojiti ovaj svijet, otkrivajući ga pogledu kakav jest ali tako kao da on izvire iz ljudske slobode... Pisac se odlučuje da apelira na slobodu drugih ljudi da bi oni putem uzajamnih implikacija svojih zahtjeva vratili čovjeku totalitet bitka i uklopili čovječanstvo u svijet«. ¹⁴ Danilo Pejović kao prilog tomu dodaje: »Svijet je zadatak postavljen ljudskoj slobodi i on se tek konstituira u samom aktu slobode: Slobodan čin pisanja je izvanredan oblik akta konstitucije svijeta. I zato je funkcija pisca djelovati tako da nitko ne može svijet ignorirati i nitko se u njemu ne može nazvati nevinim.« ¹⁵ Njegovo naglašavanje govora kao ukazivanja jasno upućuje na neke izvore njegove teorije književnosti. Ti izvori potječu iz Husserlove fenomenologije i Heideggerove ontologije, ali prisutni su i filozofski elementi Hegela, Marxa, Kierkegarda i Freuda. On je teze ovih svih mislilaca dalje razvio, te ih originalno doveo do svojih samostalnih spoznaja. ¹⁶

Sartreovo glavno filozofsko djelo je *Bitak i Ništavilo* s podnaslovom »Ogled o fenomenološkoj ontologiji«; to je njegovo najopsežnije djelo te gotovo jedino veliko djelo francuskog egzistencijalizma. Gabriel Marcel je upozorio da se u tom djelu osjeća utjecaj Heideggera gotovo na svakoj stranici, ali je Marcel propustio primijetiti da je Sartreove kategorije ljudske egzistencije se razlikuju od Heideggerovih egzistencijala tubitka po tome što su ontički obilježene negativno, pesimistički, mučno i beznadno. ¹⁷ Sartre je napravio uvertiru toj misli svojim romanom iz 1938. pod indikativnim nazivom *Mučnina*, a u kojemu je bitak u svijetu označio kao osjećaj mučnine. Zašto je bitak u svijetu za njega mučnina? To je vidljivo iz »njezine mutne ukorijenjenosti u savršenoj bezrazložnosti (gratuité parfaite), što implicitno već najavljuje obrtanje odnosa esencija

¹³ D. Pejović, *Suvremena filozofija zapada*, str. 112.

¹⁴ Jean-Paul Sartre, »Šta je književnost?«, usp.: J.-P. Sartre, *O književnosti i piscima*, Kultura, Beograd 1962), str. 58.

¹⁵ D. Pejović, *Suvremena filozofija zapada*, str. 112.

¹⁶ Ibid., str. 113.

¹⁷ Ibid.

– egzistencija«. ¹⁸ Egzistencija se ne može nikako obrazložiti, jer je naprosto »bačena u svijet«. ¹⁹ Pitanje zašto opstojim?, apsurdno je, jer »Sve je bezrazložno, taj vrt, taj grad i ja sam. Kada to nadođe o čemu je riječ, smuča vam se i sve se počne ljuljati... eto Mučnine!« ²⁰ Sartre se služi Hegelovom terminologijom i razlikuje dvije vrste bitka. Prva vrsta bitka je bitak po sebi (*être-en-soi*) i bitak za sebe (*être-pour-soi*). Prva vrsta bitka karakterizira cjelokupni bitak osim čovjekovog, a druga je vrsta bitka rezervirana za opstanak čovjeka. ²¹ Oba Sartreova bitka razlikuju se po svom načinu bivstvovanja. Bitak po sebi jest naprosto materija, »nešto masivno, gnjecavo, intenzivno i nadiruće što teži da sve što jest nivelira, proguta i uklopi u sebe«. ²² S druge strane, bitak za sebe ne karakterizira stajanje, nego suprot-stajanje, suprot-stavljanje, naspramnost bitku po sebi. »Naspramnost ili imati-nešto-za-predmet može kao ontološku značajku imati samo svijest, a svijest ima samo čovjek koji predstavlja nešto u svijetu, pa i sam svijet.« ²³ Tu je distinkciju Sartre preuzeo od Husserla, iz njegovog pojma intencionalne svijesti ²⁴ iz razdoblja fenomenologije konstitucije: »(S)vijest konstituirala svoje sadržaje u aktu pred-stavljanja kao *fenomene*, sve izvire iz cogita« ²⁵ Bitak po sebi odlikuje njegova pozicija naspram svijesti, kao pozitivnost, a akt predavljanja odvija se kao negacija realnog bitka po sebi. ²⁶ Sartre smatra, oslanjajući se na Heideggerov nauk o Ništa, da se podrijetlo refleksivne negacije nalazi u pre-refleksivnom aktu

¹⁸ Ibid. (vidi i u Sartre, *La Nausée*, Gallimard, Paris, 1950., str. 167.) »Bitno, to je slučajnost (contingence). Hoću reći da, prema definiciji, egzistencija nije nužnost. Egzistirati, to je biti tu (*être là*) naprosto: oni koji egzistiraju se pojavljuju, puštaju sresti, ali se njih nikada ne može deducirati. Ima ljudi koji su to shvatili; samo što su oni pokušali da nadmaše tu slučajnost izmišljajući biće koje je *nužno uzrok sebe*. Ili, ni jedno nužno biće ne može razjasniti egzistenciju: slučajnost nije neka opsjena, privid koji bi se mogao rastjerati; to je *apsolutna*, prema tome, savršena bezrazložnost.«

¹⁹ Ovaj je termin blizak Heideggerovu pojmu »bačenosti« (*Geworfenheit*).

²⁰ J.-P. Sartre, *La Nausée*, str. 114.

²¹ Ibid.

²² Ibid.

²³ Ibid.

²⁴ Svijest je po Husserlu intencionalna – termin koji je Husserl preuzeo od F. Brentana, tj. ona je uvijek nužno usmjerena na neki predmet i zato intencionalnost kod njega znači »svijest o nečemu naprosto« ili samodanost predmeta u svijesti. (preuzeto s <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=26748>)

²⁵ Pejović, *Suvremena filozofija zapada*, str. 114.

²⁶ Ibid.

cogita kao ništenje što u konačnici tvori ontološku specifičnost bitka za sebe.²⁷ U bitku po sebi esencija prethodi egzistenciji, a kod bitka za sebe je drugačije: »(K)ao Ništa on je zato ništavan što nije što jest, to će reći nema esencije koja bi mu prethodila, nego njegova egzistencija kao ništenje prethodi esenciji: jest što nije, tj. što može biti.«²⁸ Na taj je način Sartre preokrenuo tradicionalni ontološki par esencija-egzistencija i samim određenjem bitka za sebe kao egzistencije ističe primat Ništa nad bitkom.²⁹ Čovjek kao ljudska zbiljnost, nije samo bitak za sebe zbog svojih akata. Svi su njegovi akti vezani za svijest i ona kao intencionalna nosi značajke subjektivnosti. Čovjek jest i tijelo i zbog toga pripada i objektivnosti, tj bitku-po-sebi te odatle »visi« između bitka po sebi i bitka za sebe, tj. između bitka i ništavila. Ništenja bitka događaju se u iskustvima kao što su odsustvo, odstojanje, odbijanje, odustajanje, oklijevanje, rastresenost i neprijateljstvo. Ništenje – ako se odvija – može biti kao sloboda, a ona se otkriva u čovjeku u kierkegaardovskoj tjeskobi.³⁰ Time se dolazi do središnje teme Sartreove ontologije čovjeka, a ona se pokazuje kao antropologija tj. »kao fundiranje svih regija bića na bitku čovjeka kao alfi i omegi svega: egzistenciji kao *causa sui*.«³¹

Sartre slobodi posvećuje veći dio svog filozofskog i književnog opusa, sloboda je stalno prisutna kao eksplicitno i implicitno pitanje o »o mogućnosti bitka čovjeka u *civilizaciji konclogora*«. ³² Sloboda je za Sartrea »rupa u bitku«, koja zjapi kao praznina bitka – jer je Ništa! U drami *Muhe*, Sartre je svojim likovima dao da pripovijedaju filozofiju slobode kao osuđenost na slobodu i oslobođenost od svega nad-ljudskog. Sloboda je potpuna, jer nema više bogova; mrtvi su, muhâ više nema, ali nema ni grižnje savjesti jer je sva odgovornost u čovjekovim rukama. Čovjek je odgovoran pred samim sobom i pred drugima, ali samo kao slobodnima. Sloboda je apsolutna i neograničena, jer je vezana samo za vlastitost i vlastiti izbor.³³ *Izbor i nacrt* Sartreove su kategorije egzistencije u kojima se sloboda našeg vlastitog čina, što izvire i završava u nama samima, konkretno određuje. Pejović postavlja pitanje: zar čovjek živi sam u svijetu? Ne postoje li druge

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid., str. 115.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid., str. 116.

³² Ibid.

³³ Ibid., str. 117.

egzistencije i kako se one odnose spram moje neograničene slobode?³⁴ Njegovo isticanje neograničene slobode individualne egzistencije motivirano je vremenom u kojem je živio, a ono se odnosi na faktičnost njemačke okupacije Francuske u kojoj je postojala »transcendentalna nemogućnost druge slobode osim takve ništavne i nemoćne koja izvire iz bitka za sebe kao Ništa«. ³⁵ Sartre u svijetu stvari javljaju samo kao korisne ili nekorisne, kao oruđe za uporabu, a nemaju nikakvog drugog značenja.

Sartre je analizi tijela posvetio velik dio svog glavnog filozofskog djela. »*Popredmetiti drugoga*« lozinka je tijela i apsolutna seksualna sloboda, a to je za njega u biti sublimacija totalne društvene nemoći pojedinca. Tijelo je za njega ekstatično, ishodište svih zamjedbi i čina – »pri sebi ono je izvan sebe«. ³⁶

3. Filozofija apsurdna Alberta Camusa

Iako su mnogi filozofi pisali o pojmu apsurdna, Albert Camus je jedan od najistaknutijih predstavnika tzv. »filozofije apsurdna«. Pojam apsurdna može se svrstati u domenu filozofije egzistencije. Camus je u svojim esejima prikazao dualizme poput života i smrti, sreće i tuge, a njegov je cilj bio pokazati da je sreća prolazna i da je ljudski život konačan i usmrtiv. Camus je govorio da sve što umire nema smisla, a u konačnici zaključuje da ništa nema smisla, jer je sve osuđeno na propast. ³⁷ U *Mitu o Sizifu*, njegovi dualizmi postaju paradoksalni, ljudi cijene život i sreću toliko jako, ali u isto vrijeme su svjesni da će umrijeti i zbog toga naše težnje i nade postaju besmislene. Camusa je zanimalo kako doživljavamo apsurd i kako se s njim nosimo, smatrao je da naš život mora imati smisao kako bismo ga uopće cijenili. Kroz razvijanje teza *Mita o Sizifu*, Camus je smatrao da apsurd nije niti u čovjeku niti u svijetu, nego u njihovoj zajedničkoj prisutnosti. ³⁸ On se protivio nihilizmu te je smatrao da je on neprihvatljiv odgovor. Suradnja, solidarnost i zajednički trud Camusu su u životu od ključne važnosti. Camus je dao značajan

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid., str. 120.

³⁷ Drago Šimundža, »Apsurd i nada Alberta Camusa«, *Crkva u svijetu*, Vol. 4, No. 2 (1969), str. 171.

³⁸ Albert Camus, *Mit o Sizifu*, Veselin Masleša, Sarajevo 1961., str. 30.

doprinos i "filozofiji samoubojstva". Smatrao je da se o samoubojstvu uvijek govorilo kao o društvenoj pojavi, te da je društvo jedan od glavnih krivaca za samoubojstvo.³⁹ Svaki čovjek, po Camusu, može suditi na dva načina, jedan je suđenje preko tijela, a drugi suđenje preko duha. On smatra da sud tijela vrijedi jednako kao i sud duha, te tijelo uzmiče pred uništenjem od strane duha. Čovjek se navikava živjeti prije nego što stekne naviku da misli, a u toj trci koja nas svaki dan nosi korak bliže smrti tijelo zadržava nenadoknadivu prednost.⁴⁰ Po Camusu, u čovjekovoj odanosti životu ima nešto jače od svih nedaća svijeta, ljudi su odani životu i žele živjeti te je tu težnju teško poništiti. Kada se težnja za životom izgubi, ljudi se odlučuju za samoubojstvo.⁴¹

Camusovo najpoznatije djelo, dakako, jest *Stranac*. *Stranac* je roman apsurdna što ga Solar opisuje posredno. On govori o »više suzdržanoj jednostavnosti, koja je dotjerana do visokog stupnja virtuozne upotrebe samo najnužnijih sredstava izraza, a koja se često susreće u vrhunskoj suvremenoj prozi, sigurno je jedan od uzoraka *Stranac* Alberta Camusa«. ⁴² Camus je *Stranca* objavio 1942., u njemu nema složenih tematskih sklopova, nema eksperimentalne upotrebe različitih stilova, nema širine u oblikovanju niti modernističkih tehničkih postupaka.⁴³ *Stranac* je u tom razdoblju književnosti bio inovativan jer se razlikuje, od tada još žive, realistične tradicije u pisanju. Camus je postigao osjećaj unutarnje nelagode, napetosti i sugestivnog osjećaja krizne situacije.⁴⁴ Protagonist *Stranca*, Mersault, prima događaje naprosto onako kako se zbivaju, nisu mu bitni uzroci, ne istražuje ih, ne uzbuđuje se zbog njih, »on naprosto ne želi provesti onu uobičajenu racionalizaciju kojom po navici prikrivamo kaotičnu besmislicu svakodnevnih zbivanja kako bismo sami sebe nekako opravdali, kako bismo glumili da smo bolji nego što doista jesmo; da smo osjećajni, pravedni, puni razumijevanja; da tobože živimo ispunjen i osmišljen život prema, recimo, kršćanskim idealima«. ⁴⁵ Mersaultov nesporazum s okolinom kulminira smrtnom presudom, zbog jednostavnog postupka krajnje iskrenosti. Roman je napisan u prvom licu bez ikakvih vanjskih tumačenja, bez moraliziranja prema drugom, te bez političkih i religioznih

³⁹ Ibid., str. 16.

⁴⁰ Ibid., str. 18-19.

⁴¹ Ibid., str. 12.

⁴² M. Solar, *Suvremena svjetska književnost*, str. 145.

⁴³ Ibid., str. 146.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

uvjerenja. Upravo zbog takve pripovjedne tehnike, Mersault djeluje hladno. *Stranac* u usporedbi s realističkim romanima djeluje kao objektivna analiza jednog primjera ljudskoga života.⁴⁶ Camusu je cilj bio napraviti roman u kojem je prisutna nova književna tehnika, kojoj je u interesu opisati ljudski život »bez ikakvog pokušaja naknadnog osmišljavanja«. ⁴⁷ Sve navedeno pridonijelo je tomu da *Stranac* postane jedno od najutjecajnijih djela suvremene proze. Camusova djela označuju veliki korak naprijed o mučnom pokušaju čovjeka da spozna svoju sudbinu.⁴⁸

4. Prvi susreti i početak prijateljstva

Jean-Paul Sartre i Albert Camus prvi put se susreću 1943. u lipnju, na premijeri Sartreove drame *Muhe*.⁴⁹ Prvi susret oči u oči dogodio se u predvorju, dok je Sartre stajao sa Simone de Beauvoir. Tada i tamo mu je prišao tamnopusiti mladi muškarac i predstavio se – to je bio Albert Camus. Camusov roman *Stranac* bio je izdan godinu dana ranije, te je namah postao literarnom senzacijom. Camus se htio upoznati sa Sartreom koji je bio na glasu kao poznati romanopisac, a tad i novopečeni pisac drama koji je upravo tad bio objavio poduži članak o Camusovim knjigama. Taj je prvi susret bio kratak. Camus se predstavio, a Sartre ga je odmah procijenio kao vrlo privlačnu osobnost.⁵⁰ U studenom iste godine Camus se seli u Pariz gdje je radio kao urednik za svog i Sartreovog izdavača – Gallimarda, te tad njihovo prijateljstvo postaje ozbiljno. Prvi su se puta sastali u Cafe Floré, gdje su Sartre i Beauvoir pisali i družili se; početak tog druženja bio je neobičan za sve troje, počeli su razgovor te podijelili divljenje prema Francisu Pongeju – nadrealističkom pjesniku, a jedna od tema koja ih je dodatno povezala bila je ljubav prema teatru.⁵¹ Camus je vodio amatersku kazališnu skupinu u Alžiru, a Sartre je pričao o svojoj novoj drami *Bez izlaza* i njezinoj produkciji. Sartre tada predlaže Camusu da igra glavu ulogu u drami, te da ju postavi na pozornicu, Camus se u početku ustručavao tog zadatka, ali je na kraju pristao. Taj je

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid. str. 147.

⁴⁸ D. Šimundža, »Apsurd i nada Alberta Camusa«, str. 37-38.

⁴⁹ R. Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju*, str. 25.

⁵⁰ Ibid., str. 26.

⁵¹ Ibid.

projekt propao zbog povlačenja ulagača, a Sartreu je ponuđeno da se drama odigra u profesionalnoj produkciji na pariškoj pozornici, no tu se Camus povukao iz cijele stvari. Sartre je početak njihovog prijateljstva opisao: »Njegova mladost i neovisnost stvorili su veze između nas: bili smo usamljenici koji su se razvili bez pomoći 'škola'; nismo pripadali nijednoj grupi ili kliku.«⁵² Razlog njihovog tako lakog započinjanja prijateljstva bio je taj što su obojica bili strastveni čitatelji te su međusobno čitali djela onog drugog prije nego su se i službeno upoznali. Njihove međusobne kritike ranih radova i dan-danas su među najinteresantnijim komentarima. Međusobno prožimanje Camusa i Sartrea kroz radove trajalo je skoro dvadeset godina, tu je bilo direktnog, a ponekad i zamagljenog pozivanja jednog na onog drugog.⁵³

4.1. Susreti u pisanom obliku

Camus je otkrio Sartrea 1938. godine kada je pročitao njegovu *Mučninu* i napisao recenziju. Tada mladi Camus bio je novopečeni novinar u alžirskim ljevičarskim dnevnim novinama i autor kolumne *Čitaonica*. Iako je bio tek u srednjim dvadesetim godinama, pisao je izvanredne recenzije u svojoj kolumni o novoj prozi. Camusova kritika *Mučnine* bila je pozitivna, on je dijelio Sartreove ideje i uživao u njima, ali je na kraju bio razočaran onim što je smatrao najvećom greškom u Sartreovim ranijim radovima.⁵⁴ Prije nego što je napisao recenziju *Mučnine* Camus je rekao prijatelju da je mnogo razmišljao o knjizi, te da je vrlo bliska dijelovima njegova bića. U svojoj recenziji je naveo da je »roman *Mučnina* ništa drugo nego filozofija izražena u slikama«.⁵⁵ Camus ne navodi da li je znao kako je Sartre ranije pisao filozofska djela. Sartre je slomio ravnotežu između teorija u svom romanu i života sama. Rezultat slamanja ravnoteže bio je autorov izvanredan dar fikcije i igra najtežeg i najlucidnijeg uma koji su u isto vrijeme u rasulu i potraćeni. U rasulu: svako poglavlje knjige dostiže savršenost u odnosu ogorčenosti i istine. Svaka Sartreova refleksija ilustrira razmišljanja filozofa od Kierkegaarda do Heideggera. Potraćen: filozofski aspekti romana ne doprinose umjetničkom djelu, prijelazi su prebrzi, nemotivirani.⁵⁶ Camus hvali Sartreove opise apsurdna, osjećaj tjeskobe koji dolazi od običnih struktura nametnutih slomom

⁵² Ibid., str. 26-27.

⁵³ Ibid., str. 27.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Ibid., str. 28.

⁵⁶ Ibid.

samog bivstvovanja Antoineta Roquentina i time rezultirajući mučninom. Sartre u svojoj kritici nije mislio samo na neuravnoteženost između ideja i slika nego i na svoj negativitet. Sartre raspravlja o proturječnim oblicima ljudske vrste, a Camusa brine i komična neadekvatnost Roquentinova zadnjeg pokušaja da pronađe nadu u umjetnosti.⁵⁷ Iako je u svojoj recenziji bio izrazito kritičan, Camus cijeni Sartreove ideje i njegovu iskrenost i sposobnost da probije led: »Ovo je bio prvi roman pisca od kojeg se sve može očekivati. Tako prirodna gipkost u zaustavljanju na samim granicama svjesnog razmišljanja, tako bolna lucidnost, sve su to naznake bezgraničnog dara. Ovo su temelji za dobrodošlicu *Mučnini*, prva presuda jednom originalnom i živom umu čije buduće poruke i radove s nestrpljivošću očekujemo.«⁵⁸

Za manje od šest mjeseci izlazi Sartreova knjiga koja je Camusa u potpunosti zadovoljila, riječ je o zbirci kratkih priča *Zid*. Camus je oduševljen Sartreovom lucidnošću, njegovim portretiranjem apsurdne egzistencije i opisom likova, čija je sloboda bila beskorisna za njih same.⁵⁹ Iako je negativitet likova jači u *Zidu* nego u *Mučnini*, tu ga nije toliko mučio. Likovi su obuzeti svojom slobodom, te ne mogu premašiti apsurd jer su gurnuti protiv vlastitih života – oni su nesposobni za djelovanje. Sartre je opisao apsurdno ljudsko stanje, ali je odbio ustuknuti pred njim. Filozofija i slike – sada su uravnotežene. Camusov je zaključak pokazao njegovo oduševljenje autorom te njegov osjećaj zajedničke svrhe.⁶⁰ Sartre je bio sposoban doći ravno do problema i uvesti ga u život kroz svoje opsesivne likove. Sartre nas vodi do ništavila, ali i do lucidnosti.⁶¹

Sljedeći literarni susret dogodio se 1942., kada je Sartre Camusu posvetio detaljan esej od 6000 riječi o *Strancu*. U tom članku Sartre čita *Stranca* zajedno s *Mitom o Sizifu*, fikciju u odnosu prema filozofiji. Sartre se divi snazi mašte u *Strancu*, potpunoj jednostavnosti Camusova izričaja, njegovoj sposobnosti da opiše fizičke činjenice, opis sprovoda, sutrašnju procesiju, kao i kombiniranju Mersaultove dnevne rutine s uznemirujućim događanjima gdje je vidljiv njegov nedostatak normalne ljudske emocije. On se divi i Mersaultovu ubojstvu mladog Arapina bez razmišljanja, bijesu javnog tužitelja zbog Mersaultove indiferentnosti prema majčinoj smrti,

⁵⁷ Ibid., str. 29.

⁵⁸ Albert Camus, »On Jean-Paul Sartre's *La Nausée*«, u *Lyrical and Critical Essays*, Knopf, New York 1970., str. 199.

⁵⁹ R. Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju*, str. 29.

⁶⁰ Ibid., str. 30.

⁶¹ Ibid.

njegovom negiranju porote i smrtnoj kazni za bijelca koji je ubio Arapina u Alžiru. Sartre je morao primijetiti da je *Stranac* postao živ kao fikcija, na način na koji njegova *Mučnina* nikad nije.⁶² Camus je negirao filozofe egzistencije kao što su Jaspers, Heidegger i Kierkegaard inzistirajući da ništa ne može prevladati apsurd života. S druge strane, Sartre je godinama radio na fenomenologiji Heideggera i Husserla sve dok ih nije sintetizirao u *Bitku i Ništavilu* – radu koji pokušava prodrijeti do same prirode bitka. Sartre je u *Bitku i Ništavilu* počeo s kartezijanskom svjesnošću pojedinca, pažljivo opisao osnovne strukture egzistencije, fundamentalnog ljudskog projekta i karakterističan uzorak ponašanja kakav je, primjerice, »loša vjera«.⁶³

U *Mitu o Sizifu*, Camus je počeo od premise da je smisao života najvažnije pitanje te ostaje na terenu iskustva i njegovih frustracija radije nego na naučenoj dijalektici. Može se zaključiti da i *Mit o Sizifu* i *Bitak i Ništavilo* počinju s apsurdom i vidljiv je isti duh vremena, ali su ipak neizmjerljivo različiti.⁶⁴ Pored zajedljivosti jednoga prema drugom može se vidjeti da bliskost između dvoje ljudi nije isto što i jedinstvo. Iako su se međusobno hvalili, njihove međusobne recenzije vode nas k zaključku da su postojale velike razlike među njima. Sartre je naginjao negativnom, a Camus pozitivnom stavu o prirodi i ljudskoj stvarnosti. Kada se usporede *Stranac* i *Mučnina* vidljivo je da je Merasault zasljepljujuće tjelesno biće, dok Roquentin osjeća gađenje prema tjelesnom. Camus u svojim djelima predstavlja punoću osjećaja i užitka, dok Sartre nikad nije prigrlio fizički svijet – to se najviše vidi u opisu Bouvillea kao ružnog i sivog grada, a nasuprot tomu, u opisu Le Havrea i Alžira kao svijetlog, obasjanog, lučkog grada.⁶⁵ Obojica su pisali filozofska i fiktivna djela te su se okušali u mnogobrojnim žanrovima, ali po njihovom temperamentu ***Sartre je prvenstveno filozof, a Camus romanopisac***. Potonji opušteno shvaća konkretne situacije, dok prvi uzima apsurd kao svoju polazišnu točku i polako istražuje kako ljudska aktivnost osmišljava svijet kroz brutalnu, besmislenu egzistenciju.⁶⁶ Usprkos svim razlikama, ostalo je divljenje jednog prema drugom, to divljenje proizlazi iz bliskosti njihovih polazišnih točaka i njihovih djelovanja. Obojica su pokušavala ostaviti svoj trag u francuskom obrazovanju i kulturi; njihovo pisanje bilo je puno nekonvencionalnih zapleta i nemotiviranih

⁶² Ibid., str. 33.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Ibid., str. 35.

⁶⁶ Ibid.

likova, naglašavalo je da je egzistencija=apsurd, s apsurdom su se suočili iskreno i lucidno te su cijenili autentično življenje.⁶⁷

Osim razlika u literarnom smislu, obojica su uočavale razlike iz svakodnevnog života. Camus je bio zgodan, elegantan i racionalan, dok je Sartre bio zdepast, razrok, rječit. Sartre i Beauvoir su bili djeca iz obrazovanih obitelji, bili su sofisticirani, imali su višu hijerarhijsku društvenu poziciju negoli Camus, koji je bio sin pralje iz Alžira. Društveni krug Sartrea i Beauvoir zadnjih se godina rata proširio i uključivao je sve veći broj poznatih ljudi, a i Camus je bio dio tog društva, jer nije mogao ignorirati koliko ga je Sartre cijenio. Sartre je za razliku od Camusa volio teoretizirati o svačemu i ničemu, dok je Camus bio više konvencionalan.⁶⁸ Iako je Sartre volio pričati, pokazivao je manje svojih ranjivosti nego Camus. Na Camusu su se ranjivosti vidjele u njegovim očima i raspoloženjima.⁶⁹ Beauvoir je opisala da se Camus njoj i Sartreu predstavio pod fasadom jednostavne veselosti koja je zapravo skrivala kompleksnost njegove osobnosti i života, a što se razotkrivalo u njegovim povremenim ostrim ironičnim primjedbama.⁷⁰

Sartre je imao veću društvenu moć i postao je slavan prije nego se sreo s Camusom. Njegova rasprava o Camusovoj knjizi bila je važan korak za njegovu karijeru. U području pisanja, Sartre je bio korak ispred Camusa, bio je spokojan u pariškom svijetu kulture i pismenosti. Naposljetku je došao rat i okupacija, pojavio se Pokret otpora, a Sartreu je trebao dugo da se uključi u svijet oko sebe. Camus se, s druge strane, osjećao bolje u svojoj koži, bio je sposoban riskirati u stvarnom svijetu. Uključio se u jedan od glavnih Pokreta otpora, on je krenuo od individualizma ka djelovanju. Dok je Sartre bio apolitičan Camus je bio divovski korak ispred njega. Politika će ih razdvojiti 1952., jednako kao što ih je bila spojila 1944. godine.⁷¹

Neposredno prije nego su se Sartre i Camus sreli na premijeri *Muha* ubijen je njemački oficir. Pokret otpora prekinuo je svoje aktivnosti i počeo konsolidaciju, 27. svibnja 1943. održan je prvi sastanak Nacionalnog komiteta pokreta otpora u Parizu.⁷² Prijateljstvo Camusa i Sartrea postajalo

⁶⁷ Ibid., str. 36.

⁶⁸ Ibid., str. 37.

⁶⁹ Ibid., str. 38.

⁷⁰ Ibid., str. 40.

⁷¹ Ibid., str. 45.

⁷² Ibid., str. 47.

je sve snažnije 1944. godine, ali je borba protiv njemačkog okupatora postajala sve važnija. Sklopom tih događaja, odnos Camus-Sartre se obrnuo. Camus koji je bio veteran političke borbe vodio je novaka u nastajanju – Sartrea. Za vrijeme ustanka protiv Nijemaca 21. kolovoza 1944. pojavile su se ilegalne novine, *Combat* u Parizu, čiji je urednik bio Camus. Camus je zamolio Sartrea da napiše opširan izvještaj o periodu oslobođenja, on mu je time pružio priliku života. S tim je člancima Sartre, koji nije znao kako da se direktno uključi u zbilju oko sebe, mogao sudjelovati u svijetu, a to bi značilo izlaženje na ulice i promatranje događaja te njihovo opisivanje usmjereno širokoj publici. Pod njegovim imenom izašla je serija članaka o ustanku koji je oslobodio Pariz.⁷³ Nakon odlaska Nijemaca, došlo je vrijeme u kojoj je gomila osjećala da je vrijeme da započne nova, još teža borba da se uspostavi novi poredak. Na kraju se ispostavilo da je Simone de Beauvoir napisala te članke umjesto Sartrea, što nije bila mala stvar jer je u tim člancima Sartre prikazan u novom svjetlu kako je sišao na zemlju na nov i odlučan način i dugo su bili smatrani najboljim svjedočenjem tih događaja.⁷⁴

5. Camusova i Sartreova politička djelatnost tijekom rata

Politička aktivnost bila je prirođenija Camusu, on je bio član Komunističke partije dvije godine, bio je aktivni član, poznat kao osnivač Alžirske kazališne trupe koja je izvodila avangardne i angažirane drame.⁷⁵ Pedesetih je godina oklijevao podržati Alžirski nacionalni oslobodilački front, bez obzira na radnju *Stranca* u kojoj Mersault neobjašnjivo ubija Arapina, Camus je izbačen iz alžirske grane KPF zato što je ona provodila politiku podrške arapskom nacionalizmu.⁷⁶ Ideja im je bila da se osnuje najširi mogući antifašistički front sa što više *pied-noira* («crnih nogu») u njemu. Camus je smatrao da odgovornost partije prema alžirskim Arapima treba prethoditi toj strategiji. Nakon napuštanja partije, on nastavlja svoje aktivnosti u kazalištu te od listopada 1938. do siječnja 1940. radi u *Alger republicain* i kasnije u *Le Soir republicain*. Pod svojim urednikom Pascalom Pijom, koji će mu kasnije pomoći da objavi *Stranca* i uvesti ga u Pokret otpora, Camus je naučio

⁷³ Ibid., str. 48.

⁷⁴ Ibid., str. 49.

⁷⁵ Ibid., str. 50.

⁷⁶ Ibid., str. 50.

novinarski posao.⁷⁷ Više je puta odigrao značajnu ulogu u oslobođenju optuženih, kao istraživački novinar. 1939. godine Camus je napisao seriju izvještaja o gladi i siromaštvu u planinskoj regiji Kabylija. Tamo je pozvao kolonijalne vlasti da donesu odluke o minimalnoj nadnici, da izgrade škole i podijele hranu: »(A)ko se kolonijalno osvajanje ikada može opravdati, ono mora ići do onog stupnja kojim pomaže osvojenim narodima da sačuvaju svoj identitet. I ako imamo ikakvu dužnost prema ovoj zemlji, ona se sastoji u tome da dopustimo jednom od najponosnijih i najhumanijih naroda ovog svijeta da ostane vjeran samom sebi i svojoj sudbini.«⁷⁸ Početkom Drugog svjetskog rata Camusu i Piji se zamjeralo što u svojim novinama nisu obraćali pozornost na borbu protiv nacizma, nego samo njegovo inicijalno protivljenje ratu. Uredništvo *Le Soir republicain* 1939. dovodi u pitanje njegov politički angažman, ali i ono upozorava na njegovu političku snagu. Njemu je bilo prirodno zauzeti nepopularan stav, iako je bio svjestan da ima cijeli svijet protiv sebe i da time izaziva sigurnu i brzu represiju vlasti.⁷⁹ Camus je bio hrabar i neovisan u isto vrijeme; nije mu bilo bitno što će drugi misliti, nisu mu bile bitne moguće posljedice. Bio je sposoban napraviti stranku od samo jednog čovjeka i ići protiv povijesnih trendova – sve dok je vjerovao da je u pravu te je takav ostao sve do kraja života. *Le Soir Republicain* zabranjen je 1940. godine. Camus za Pijom odlazi u Pariz, u siječnju 1941. Zatim odlazi u Alžir gdje završava *Stranca, Mit o Sizifu* i *Kaligulu*. Kasnije je radio na *Kugi*, knjige su mu bile iznimno hvaljene te je ušao u intelektualni život Pariza.

* * *

Za razliku od Camusa, Sartreu je politika bila potpuno drugi svijet. Aronson navodi da se mora vratiti u doba prije 1939., kako bi se ocijenila Sartreova aktivnost tijekom rata, te Camusovo značenje u Sartreovu životu tijekom okupacije.⁸⁰ U dobu prije 1939. godine Sartreovo shvaćanje fundamentalnih pitanja života bilo je apstraktno i teoretsko. Stremio je intelektualnim izazovima, jer je odbacio idealizam svog filozofskog obrazovanja, a za marksizam nije bio zainteresiran,⁸¹

⁷⁷ Ibid., str. 51.

⁷⁸ Albert Camus, »Misère de la Kabylie«, u: *Essais*, preuzeto iz: Ronald Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju*, Euroknjiga, Zagreb 2007., str. 938.

⁷⁹ R. Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju*, str. 52.

⁸⁰ Ibid., str. 54.

⁸¹ Ibid.

jedina suvremena filozofska škola koja ja zaintrigirala Sartrea bila je fenomenologija. Fenomenologija ga je zaintrigirala zato što je počinjala od konkretne svijesti pojedinca i obećavala je obuhvatiti stvarni svijet. Fenomenologija je bila radikalna i samouvjerena, kao i sam Sartre. Otišao je u nacističku Njemačku (iz koje su drugi bježali) u potrazi za filozofskim putem kojim bi objasnio stvarnost, te je upravo to najbolje pokazivalo njegovu odvojenost od svijeta koji ga je okruživao.

»Sartre je već proučavao snagu imaginacije u kreiranju nestvarnog svijeta. Fenomenologija mu je dala način da smjesti svijest u svijet: svijest je uvijek svijest nečega izvan sebe, nikada svijet za sebe. Trebalo je nekoliko godina da se filozofske implikacije huserlovskog neintencionalizma razviju u Sartreov egzistencijalizam. Tek onda, i samo nakon početka rata, Sartre je mogao postići svoj cilj, a to je angažiranost u svijetu.«⁸²

Prvih nekoliko mjeseci rata iskoristio je vojnu službu kako bi još više čitao, promatrao i pisao. U svom je dnevniku napisao da je spreman za svijet. Kada je došlo do pada Francuske, on postaje ratni zarobljenik, a u logoru je bio čvrsti antikomunist. U ožujku 1941. vraća se u Pariz te je bio odlučan osnovati Pokret otpora. Članovi »Socialisme et Liberté« bili su Beauvoir, Maurice Merleau-Ponty, te nekoliko bivših i sadašnjih studenata.⁸³ Sartreov pokret otpora bavio se tiskanjem protunjemačkih letaka. Sartreova mala skupina besciljno je lutala zbog nedostatka iskusnog političkog vodstva, amaterizma njezinih članova, te činjenice da se najiskusniji politički aktivisti još nisu počeli mobilizirati protiv Njemačke i višijevske vlasti. Na kraju, on napušta grupu. Sartre postaje produktivan, u sljedeće tri godine napisao je *Muhe, Bitak i Ništavilo* i *Bez izlaza*, dovršava roman *Doba razuma*, piše njegov nastavak *Ubijene duše*, te nekoliko scenarija i značajnih kritičkih eseja. Tijekom rata radi ono što i prije rata... piše. Nakon »Socialisme et Liberté« nikad se nije okušao u izravnom otporu prema Nijemcima. Sartreov angažman i odgovornost njemu su literarne teme, bio je i antinacistički i antivišijevski raspoložen, te je pozvan u grupu pisaca Pokreta otpora (CNE). Tada počinje pisati članke o literaturi, slobodi te godinu dana kasnije o poslijeratnim filmovima.⁸⁴ Iako nije bio jedan od malobrojnih aktivnih pobunjenika, učinio je što je mogao – ostao je u trećem krugu Pokreta otpora, identificirao se s njime, povezao

⁸² Ibid., str. 55.

⁸³ Ibid., str. 56.

⁸⁴ Ibid., str. 57.

se s aktivnijim članovima, znao je što se događalo i povremeno je doprinosa svojim talentom ili odlazio na sastanke, ali najbitnije je da je nastavio pisati bez obzira na to što se događalo.⁸⁵

Kratko nakon upoznavanja sa Sartreom, Camus je napisao svoje prvo djelo koje je bilo usmjereno protiv rata, koje je bilo izravnije od onog što je Sartre učinio, te piše *Pisma jednom njemačkom prijatelju*. Ta pisma pokazuju Camusa kao političkog moralista na djelu; želio je promovirati Pokret otpora na vrlo zanimljiv način.⁸⁶ On odbacuje nacionalizam dok u isto vrijeme podupire francusku nacionalnu superiornost. On preokreće poraz Francuske u moralnu prednost svoje zemlje, govori da su izgubili jer su sumnjali u ubijanje te navodi da će njihove moralne snage postati jače i dati im "čiste ruke" za buduće borbe. To sadržava u sebi samoopravdanje zbog duge zaobilaznice prije kretanja u akciju; drugim riječima, Francuzi su morali iskusiti užase okupacije prije nego su odlučili ratovati protiv okupatora. Njegov apel prelazi u moraliziranje, implicira da su pobunjenici koji su pravovremeno djelovali – djelovali preuranjeno i pogrešno, te da su se poslužili nasiljem previše olako.⁸⁷ Nasuprot Sartreu, koji je kritizirao svoju prijašnju pasivnost, Camus nikada nije priznao da je napravio grešku.

Nasilje postaje središnje pitanje za Sartreovu i Camusovu politiku. Camus se brinuo zbog štete što ju ona nanosi svojim žrtvama i negativnim moralnim utjecajem. Sartre se fokusirao na pozitivne političke i psihološke utjecaje nasilja, na one koji izaberu da ga sprovedu u praksu, posebno kod žrtava ugnjetavanja, kad su svi ostali putovi zatvoreni. Sartre nasilje iznutra prihvaća, dok ga Camus jednako snažno odbacuje. U okupiranoj Francuskoj Sartre, kako ga Aronson naziva, privilegirano dijete, nije imao problema s »prljavim rukama«, dok Camus, *pied noir* iz Alžira postaje odlučan da uđe u borbu i ostane čistih ruku.⁸⁸ Kada se dogodilo oslobođenje Francuske, Camus je bio glasnogovornik jednog od najvažnijih dijelova Pokreta otpora. Postao je i urednik vladajuće platforme Pokreta otpora u doba interpretacija, evaluacije i nacionalne transformacije.⁸⁹

Camus i Sartre su pisali značajna djela kojima su se okretali čitatelji koji su bili gladni knjiga nakon oslobođenja. Camusova sjajna reputacija pobunjenika proizlazi iz njegovog višemjesečnog

⁸⁵ Ibid., str. 58.

⁸⁶ Ibid., str. 60.

⁸⁷ Ibid., str. 61.

⁸⁸ Ibid., str. 62.

⁸⁹ Ibid., str. 63.

uredništva *Combata* do oslobođenja i iz njegovih nekoliko članaka, za to je primio i »Medalju otpora« 1946., za koju je rekao: »(N)ikad je nisam tražio i nikad je neću nositi. Učinio sam malo, a prijatelji koji su poginuli pokraj mene još uvijek je nisu dobili.«⁹⁰ Iz te se izjave može vidjeti da je uvijek pokazivao veće poštovanje prema onima koji su napravili i dali više, iako nikad nije ispravio svoje prijatelje koji su širili legendu o njemu kao pobunjeniku.

Iako je za Sartrea Camus bio primjer izvanredne odgovornosti, 1952. godine obilježio ga je kao čovjeka koji pokušava izbjeći odgovornost i povijest. U sedamdesetim godinama 20. stoljeća u intervjuima, Sartre je Camusa opisao kao predstavnika političke nezainteresiranosti čije su ideje bile pogrešne od trenutka kada su se sreli. Pored njihove obostrane bliskosti kao pisaca i intelektualaca, njihovih sličnosti i različitosti odnos im je dobio još jedan aspekt tijekom okupacije. Sartreovo pismo iz 1952. označilo je prekid njihova prijateljstva. Pohvala Camusa iz ranijih godina pojavljuje se i u njegovoj osudi Camusa i *Pobunjenog čovjeka*.

Sartre piše: »(T)ijekom rata predao si se bez razmišljanja Pokretu otpora. Živio si kroz borbu koja je bila surova, bez slave i fanfara. Opasnosti su bile velike; još gore, preuzeo si na sebe rizik da budeš osramoćen i oklevetan«⁹¹

Postavlja se pitanje da li je Sartre hvalio Camusa kako bi ga mogao bolje napasti? Postoji dokaz da je nakon oslobođenja 1945. na predavanju pred američkom publikom, Sartre govorio o Camusu u superlativima, kao o primjeru politički angažiranog pisca Pokreta otpora. Camus je izazvao divljenje i ljubomoru kod drugih manje uspješnih i slavni pisaca. »Za mnoge, Camus je bio čovjek koji je mogao učiniti sve: poznati pisac i zgodni muškarac, privlačan svakoj lijepoj ženi, član Pokreta otpora koji sada uređuje velike novine, a njegovi uvodnici su doprli do svakog kutka zemlje. Nije čudno da je Sartre, prije napada na Camusa 1952. priznao: »Kako smo te onda voljeli.«⁹²

Camus i Sartre postali su prijatelji u jednom od jedinstvenih trenutaka označenih uzvišenim odmakom od prijašnjih generacija. Iako su bili različiti po većini toga, dijelili su literalni senzibilitet i bili dio istoga intelektualnog, nakladničkog te, na kraju, i političkog kruga. Postali su

⁹⁰ Ibid., str. 66.

⁹¹ Ibid., str. 67.

⁹² Ibid., str. 68.

zajedno slavni, te su ponovo tražili mogućnosti kako bi radili zajedno. Nakon rata su rekli da bi voljeli zajedno raditi na časopisu. Camus, Sartre i Merleau-Ponty razmišljali su da napišu zajedno poglavlje o etici u Gallimardovu projektu enciklopedije filozofije. Dogovorili su se o mnogo čemu, znali su da imaju dobre ideje koje su svježije i različite te su bili toliko složni da su zajedno maštali o tome kako će postati intelektualne vođe poslijeratne Francuske.⁹³

6. Poslijeratno djelovanje

U poslijeratnom razdoblju Francuske, Camus i Sartre postaju vodeći intelektualci. Camusov rad sljedeće tri godine, koji se očitavao u tome da je radio kao urednik i glavni uvodničar nekomunističkih ljevičarskih novinama proizašlih iz rata, predstavlja moralni duh Pokreta otpora i njegov zahtjev za radikalne promjene.⁹⁴ S druge strane, Sartre uvodi angažiranost i razvija ga kao glavnu temu poslijeratnog razdoblja stvarajući časopis, pišući ogroman broj članaka, knjiga i drama. Zajedničko svim Sartreovim djelima poslijeratnog razdoblja je upravo angažiranost. Sartre i Camus su između oslobođenja i kraja 1945. godine bili svugdje prisutni, pišući filozofiju, kritike, drame, priče, romane, eseje i novinske članke.⁹⁵ Uspjeh i slava ove dvojice mislilaca vidi se u njihovoj sposobnosti da iskažu iskustva kroz koja je Francuska prošla za vrijeme rata. Ideje Camusa i Sartrea fokusirane su na poslijeratno raspoloženje mlađih generacija, pogotovo onih koji su prošli ekstremne situacije.⁹⁶ Mnogi iz mlađe generacije tog razdoblja bili su veliki individualci i samim tim nisu bili podložni disciplini komunizma.⁹⁷ Sartre i Camus su ih privukli zbog toga što su bili spremni djelovati prema svojim idejama, iako su bili protivnici kapitalizma, nikad nisu govorili o ekonomiji i imali su tisuće drugih razloga da žele demokratsko socijalističko društvo.⁹⁸ Obojicu ih se može opisati kao egalitariste. Camus je bio dijete radničke klase, zalagao se za jednakost i nikada se nije svojim uspjehom htio izdizati iznad drugih, a pogotovo ne onih s kojima

⁹³ Ibid., str. 74.

⁹⁴ Ibid., str. 77.

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ Ibid., str. 78.

⁹⁸ Ibid.

je odrastao u Alžiru. Sartre je, nasuprot Camusu, imao privilegirano djetinjstvo, ali je upravo to izazvalo u njemu otpor i neprijateljstvo prema privilegijama; osjećao je duboku mržnju prema onima koji su vjerovali da imaju veća prava od drugih i prema institucijama koje su takva prava pretvorile u svoje normalno djelovanje.⁹⁹ Sukladno tome, Camus i Sartre su razvijali jedini socijalni sustav koji su smatrali prihvatljivim, a to je da se svako ljudsko biće odnosi prema drugom ljudskom biću s poštovanjem. Za njih je političko djelovanje značilo promoviranje socijalizma, »njihove osnovne socijalne vrijednosti bile su nonkonformističke, demokratične, individualističke i antiautoritativne«. ¹⁰⁰ Obojica su tražila dobre uvjete za radničku klasu koju su smatrali temeljem svake socijalne promjene. Njihov politički zadatak bio je stvaranje nezavisne pozicije koja bi bila između komunista i drugih postojećih ljevičarskih skupina, ta nezavisna pozicija se zauzimala za novu i militantnu politiku koja bi izbjegla idealizam (koji je smatran neučinkovitim) inzistirajući na izgradnji alternative buržoaskom društvu. ¹⁰¹ Značajno je bilo što je Camus uređivao vodeće nove ljevičarske novine proizašle iz Pokreta otpora, a Sartre je uređivao vodeći novi ljevičarski časopis. ¹⁰² Oba časopisa su promovirala ideje i vrijednosti Pokreta otpora te su oni kao urednici obuhvaćali nove ideje u koaliciju koja bi zašla ispod prijašnjih antagonizama i preuzela na sebe potrebu za novim moralnim i političkim promišljanjima i obnovom francuskog društva. ¹⁰³

1945. godine u New Yorku, Sartre izlaže svoje ideje na kojima je radio ranije. Njegov poziv na angažman bio je teoretski i eksplicitno vezan uz njegovu filozofiju. On odbacuje stajalište »umjetnost radi umjetnosti« kao oblik neodgovornosti, stavlja pojedinca u njihov povijesni svijet, a zatim traži i angažiranu literaturu. 1946. godine Camus piše: »Draži su mi angažirani ljudi nego angažirana književnost. Hrabrost u nečijem životu i talent u nečijim radovima – to nije tako loše. I nadalje, pisac je angažiran onda kada on to želi. Njegove vrijednosti su u njegovom instinktu. Ali ako ovo postane zakon, funkcija, ili nasilje, gdje je onda ta vrijednost?« ¹⁰⁴ To se odnosilo na Sartrea koji je tražio zakon, funkciju, što je Camus smatrao nasiljem. Po Camusovu mišljenju, Sartreov zahtjev za djelovanjem stavlja povijest iznad pojedinca. Povijest propisuje dužnosti što

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Ibid.

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ Ibid., str. 96.

ih pojedinac treba ispuniti.¹⁰⁵ Ono što je uzrokovalo Camusovo poricanje Sartrea je to što Camus inzistira na razlici između povijesti i svijeta ili života. Camus je vjerovao u sebe izvan povijesti, ali je vidio sebe kako s vremena na vrijeme ulazi u nju. Camusova osobina bila je angažiranost i samim time je vidio kako nas povijest otuđuje od nas samih i od svega što je životno važno.¹⁰⁶

Camus je tražio razloge da se razlikuje od Sartrea i zbog ponosa. Beauvoir je primijetila da se Camus ljutio kada je Sartre, koji je bio smatran većim misliocem, uvijek bio imenovan prvi. U jednom od intervjua 1945. godine izjavljuje: »Ne, ja nisam egzistencijalist. Sartre i ja smo zaprepašteni kad vidimo naša imena povezana. Čak smo mislili jednog dana objaviti mali oglas gdje potpisujemo da nemamo ništa zajedničkog i da odbijamo platiti dugove za djela onog drugog. Zato što je to, konačno, šala. Sartre i ja objavili smo sve svoje knjige, bez izuzetka, i prije no što smo se sreli. Kada smo se sreli, bilo je to da utvrdimo razlike. Sartre je egzistencijalist, a jedina knjiga ideja koju sam objavio, *Mit o Sizifu*, bila je usmjerena protiv filozofa koji se nazivaju egzistencijalisti.«¹⁰⁷ Sartre mirno prihvaća Camusovu odluku da se razlikuje od njega.

7. Camusov odnos prema komunizmu

Krajem 1946. godine, na zabavi Borisa i Michelle Vian, Camus je došao loše raspoložen. Napao je Merleau-Pontyja zbog njegovog članka »Jogin i proleter«. Optužio ga je da opravdava suđenja u Moskvi.¹⁰⁸ Zašto se ovo dogodilo? Merleau-Ponty, koji je bio urednik u *Modernim vremenima* i Sartreov politički mentor, objasnio je moskovska suđenja kao »razumljivu samoobranu opkoljene revolucije.«¹⁰⁹ S druge strane, Camus izjednačava komunizam s ubojstvom, a Merleau-Ponty predstavlja drukčije, marksističko gledište na sovjetsko nasilje, Camus odbacuje marksizam i revoluciju, Merleau-Ponty smatra komunističke vođe za potencijalne drugove, a za Camusa oni su neprijatelji.¹¹⁰

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Ibid., str. 97.

¹⁰⁷ Ibid., str. 99

¹⁰⁸ Ibid., str. 110.

¹⁰⁹ Ibid., str. 111.

¹¹⁰ Ibid.

Kako bi se vidjela razlika između Camusa i Sartrea, potrebno je objasniti njihove stavove spram komunizma. Njihov osobni, intelektualni i politički razvoj bio je neodvojiv od njihovih osobnih odnosa i njihovog političkog odnosa spram SSSR-a i Komunističke partije Francuske.¹¹¹ Camus je od 1935. do 1946. godine razvijao svoje stavove i mišljenja o komunizmu. U pregledu koji slijedi vidjet će se pregled Camusovog i Sartreovog odnosa prema komunizmu te će se otkriti zašto je Camus smatrao komunizam najvećim neprijateljem čovječanstva i zašto je Sartre stao na stranu komunizma suprotstavljajući se kapitalizmu Zapada.¹¹²

7.1. Povijesne okolnosti: komunizam u SSSR-u, PCF i Pokret otpora

Za vrijeme širenja pokreta otpora, *Komunistička partija Francuske* djelovala je s velikom hrabrošću, vojnom snagom i disciplinom te je do oslobođenja Francuske postala najveća partija sa skoro 400 000 članova, a broj članova se gotovo udvostručio 1946. godine.¹¹³ PCF je bila partija koja nije bila slična drugima, članovi PCF-a bili su disciplinirani revolucionari, a ne labave pristalice za koje se moglo posumnjati da će se kad tad vezati za druge stranke.¹¹⁴ Oni su unutar partije organizirali takav kolektiv koji je »imao za cilj zadovoljenje svojih potreba u sadašnjosti dok streme besklasnom društvu u budućnosti.«¹¹⁵ Fokus PCF-a bio je predstavljati industrijsku radničku klasu. PCF je izašla iz ilegale u kolovozu 1944., te je prerasla u proletersku i militantno marksističku partiju. Marksizam, koji se očitavao u radu PCF-a, bio je sve u jednom – kultura, znanost, politika, estetika, filozofija i znanost. »Marksizam u PCF-u je bio rutinski i dogmatski, credo poluobrazovanih nadriučenjaka, ali komunizam te također privlačio briljantne umove u potrazi za intelektualnim izazovima i pogledom na svijet punim nade.«¹¹⁶ Fokus PCF-a nije bio samo na radnicima, nego su bili odani jedinom, tada, uspješnom socijalističkom društvu – Sovjetskom Savezu. SSSR je diktirao glave političke odluke PCF-a.¹¹⁷ PCF je u Francusku donio kult Staljina. Opstanak SSSR-a i njegov boljitak bili su najvažniji barometar cilja komunizma,

¹¹¹ Ibid.

¹¹² Ibid.

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Ibid., str. 112.

¹¹⁵ Ibid.

¹¹⁶ Ibid.

¹¹⁷ Ibid., str. 113.

Staljin je činio sve da komunističke partije budu kontrolirane i vođene od strane poslušnih lojalista. Aronson tu situaciju uspoređuje sa Sartreovim likom Bruneta: »Partija je stvorila svoj idealni tip, kakvog je ilustrirao Sartre u liku Bruneta u trilogiji *Putovi slobode*. Radi se o militantu koji je svoju osobnost predao univerzalnom, povijesno uvjetovanom činu i koji je bio sposoban da opravda svaki novi politički nagovještaj i zaokret koji je Partija odredila.«¹¹⁸ SSSR se međutim, davno prije, pretvorio u diktaturu. Prvo je to bila diktatura Komunističke partije, zatim njezinog vodstva i na kraju jednog čovjeka. U nekim svojim aspektima, komunizam je bio sličan nacističkoj Njemačkoj, a sama riječ *totalitarizam* služila je da opiše takve fenomene koji su se događali i pojavljivali u 20. stoljeću.¹¹⁹ Staljin je maknuo s pozicija glavne vođe boljševičke revolucije, te nametnuo krvavu kolektivizaciju poljoprivrede, što je dovelo do milijuna gladnih seljaka, koji su na kraju i nesretno preminuli. Nakon što je to izveo, dopustio je primjenu *velikog terora* na ostatak sovjetskog društva, što je doseglo svoj vrhunac Moskovskim suđenjima.¹²⁰ U tom razdoblju stotine tisuća ljudi bilo je smaknuto, a milijuni su prognani u, od civilizacije udaljene, radne logoregulage. Slijedom tih događaja, Aronson se pita: »S takvim publicitetom zbog negativnih pojava u sovjetskom komunizmu, kako je bilo moguće da mnogi komunisti i njihovi simpatizeri pjevaju hvalospjeve sovjetskom komunizmu nakon oslobođenja?«¹²¹

Ono što je paradoksalno, u tom svom sustavu, je to da je ruski komunizam svojom brutalnošću potvrdio ozbiljnost svog nastojanja da se stvori novo društvo.¹²² Vrativši se na Merleau-Pontyja i na njegove članke koji su razljutili Camusa, vidi se da on govori o nasilju kao sredstvu za uklanjanje kapitalističkog nasilja. Prihvatio je Moskovska suđenja kao opravdani i »legitimni oblik političke borbe za revolucionarnu vlast pod prijetnjom; naglašava potrebu terora u svrhu zaštite vlasti.«¹²³ Postoje još neki elementi marksizma koji su privukli njegove pristaše da prihvate staljinizam. Marksizam je naglašavao autoritet znanosti, objektivnost, a i njezina eshatologija učinila je da pristaše marksizma postanu skloni Sovjetskom Savezu i u konačnici ga priznaju kao njeno autentično utjelovljenje u zbiljskom svijetu. »Naglasak marksizma na objektivne socijalne

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ Ibid., str. 114.

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Ibid., str. 115.

¹²² Ibid., str. 116.

¹²³ Ibid.

strukture i na potrebu da ih se promijeni, njegovo zanemarivanje subjektivnosti, dali su podršku ideji da je *način* na koji će se ove strukture mijenjati od manje važnosti. Treba ukinuti kapitalizam i izvršiti industrijalizaciju milom ili silom, a onda će slijediti demokracija i druga slična ljudska dostignuća.«¹²⁴ Takav veliki naglasak na Sovjetski savez ne zanemaruje događaje u Sartreovoj i Camusovoj domovini. Rusija im je značila manje od Francuske, za Sartrea i još mnoge druge ona je bila daleki horizont, a ne sama srž problema. Za radnike, a i intelektualce, Komunistička partija nije bila samo vodeća snaga Pokreta otpora, nego i iznad svega stranka radnika.¹²⁵ U cijeloj priči oko radnika i Sovjetskog saveza, nešto je značila i činjenica da je sovjetski komunizam podržavao francuske radnike da se bore s francuskim kapitalizmom i imperijalizmom.¹²⁶ Shodno tome, radnička klasa i sljedbenici komunizma bili su voljni zažmiriti na jedno oko na najstrašnije elemente komunizma, vjerujući da su to kletve izmišljene od drugih. Takva podrška sovjetskom komunizmu nije trajala beskonačno, vjera u Sovjetski savez blijedila je kako se otkrivala istina – posebice kod intelektualaca. Niti jedan drugi pokret nije tako drastično iznevjerio nade njegovih simpatizera.¹²⁷

Camus je izbačen iz Partije pod optužbom da je militantniji od onih iz vodstva Partije.¹²⁸ Njegovo iskustvo s PCF-om opisao je u *Mitu o Sizifu*, a svoju filozofiju apsurdna razvio je nakon iskustva s marksizmom i komunizmom.¹²⁹ Živeći unutar klasne borbe, on zaključuje da je »veliko pitanje čovječanstva počinuti ili ne – samoubojstvo«. ¹³⁰ Camusovo odgovor na marksizam jest njegova tvrdnja da nijedan od naših postupaka ne može razriješiti tragediju smrti ili uopće dati smisao svijetu. On u *Mitu o Sizifu* ne spominje direktno komunizam niti marksizam, ali se kritika ta dva pojma može iščitati gotovo u cijelom djelu, npr. u ovoj rečenici: »Taj skok u svim njegovim oblicima, koji hrli u božansko ili vječno – sve ovo sakriva apsurd.«¹³¹ Nakon što je odbacio sve marksističke nade, on postavlja temelj svoje filozofije, koji bi glasilo da Sizif usprkos svemu

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ Ibid., str. 117.

¹²⁶ Ibid., str. 118.

¹²⁷ Ibid.

¹²⁸ Ibid., str. 119.

¹²⁹ Ibid.

¹³⁰ Ibid.

¹³¹ A. Camus, *Mit o Sizifu*, str. 67.

nastavlja raditi te da »biće lišeno nade ne očajava.«¹³² Camus je kao uvodničar Combata tvrdio da se Pokret otpora nije žrtvovao sve ove godine da bi doveo natrag na vlast iste političare, korumpiranu republiku i istu vladajuću klasu. On je zahtijevao »kolektivističku ekonomiju koja će oduzeti privilegiju novcu.«¹³³ Camusov je naglasak na individualizmu koji je miljama daleko od marksističke socijalne klase. On je pozivao na novi liberalni socijalizam, koji ima korijen u Pokretu otpora, ali je različit od marksizma.

Camus kritizira komuniste i zbog njihovog mišljenja da imaju isključivo pravo na istinu i zbog toga što ne raspravljaju svoje ideje otvoreno i nedogmatski. A, s druge strane, on odbacuje antikomunizam jer je on početak tiranije. Osjećaj jedinstva pokreta slabi kako se rat nastavlja, Camus upozorava 1944. godine da je Pokret u opasnosti jer bi ga se moglo početi smatrati političkom sektom umjesto da postane dio francuskog konsenzusa.¹³⁴ Prvih mjeseci nakon oslobođenja, kriticism Partije i odgovori Camusa i Sartrea imaju formu prave razmjene mišljenja. *Les Lettres Francaise* objavio je članak G. Adama koji kritizira neimenovane autore zbog flertovanja s očajem i »individualističkim pesimizmom«¹³⁵ koji je odmah nakon oslobođenja »izvan mode.«¹³⁶ U suštini, taj se članak odnosio na Camusa, on se obranio u članku u *Combate* 1944. godine pod naslovom *Pesimizam i hrabrost* gdje on razlikuje sebe od Nietzschea i Heideggera i od Sartrea, gdje Camus upravo tad prihvaća riječ *egzistencijalizam* riječima: »Ne sviđa mi se previše ta sada moderna egzistencijalistička filozofija, i, da kažem istinu, mislim da su njeni zaključci netočni. Ali ona barem predstavlja veliku avanturu uma.«¹³⁷

1944. godine, dakle nakon oslobođenja, intelektualci komunizma bili su u dilemi kako se odnositi prema novim slavnim francuskim piscima, za njih je bilo jasno da su na strani ljevice jer su govorili o revoluciji češće nego PCF. Camus, koji je tad bio već bivši komunist, odbacivao je antikomunizam, a Sartre je bio kritičan, ali prijateljski nastrojen prema Partiji. Problem se kod toga javio, što su Camusove i Sartreove ideje o apsurd i slobodi, moralu i odgovornosti i njihovo

¹³² Ibid., str. 68.

¹³³ Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju*, str. 121.

¹³⁴ Ibid., str. 123.

¹³⁵ Ibid., str.124

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ Ibid.

opredjeljenje prema ljevici, ali ne i prema PCF-u, postali zanimljivi i moderni među mladim obrazovanim ljudima. Sve se više činilo da su Sartre i Camus ustanovili novu školu mišljenja.¹³⁸ Po samoj organizaciji komunizma, oni su bili nesposobni da se slože u neslaganju, a to je Camus zahtijevao u svom pozivu na poniznost, ali ako bi funkcionirao tako, marksizam bi postao samo jedan od načina gledanja na svijet unutar ljevice.¹³⁹ »Tvrdeći da posjeduje jedini pravi pogled na svijet i povijest i smatrajući da su svi intelektualni izazovi samo ideološki odrazi klasnih interesa, intelektualci PCF-a prije ili kasnije morali bi napasti takve alternativne ideje i pripisati ih antiproleterskim ideolozima, pa čak iako staljinistički mentalitet lova na vještice na njih nije imao presudnog utjecaja.«¹⁴⁰

Sartreova i Camusova bliskost dolazila je kraju u isto vrijeme kad se raspadalo bratstvo Pokreta otpora na način da se rastegnulo od komunista do degolista. Aronson smatra da to sigurno nije bila puka slučajnost, Sartre i Camus dijelili su isto mišljenje i kriticizam prema komunistima, ali su se njihovi stavovi prema PCF-u drastično i oštro razlikovali.¹⁴¹ Za Camusa komunizam je bio glavni politički neprijatelj, dok je Sartre postao intelektualni neprijatelj Partije.¹⁴² Zašto je Sartre bio neprijatelj Partije, a ne Camus? Zato što je Sartre bio sklon, i uživao... u argumentiranju! On je bio autor kompleksne filozofije te je otvoreno izazvao marksizam kao ideologiju, »a intelektualci PCF-a morali su se boriti s njim kao s «vođom škole».«¹⁴³

Nakon što je napustio mjesto urednika *Combata* 1. rujna 1945., Camus je malo po malo došao do toga da je komunizam smatrao bolešću civilizacije te modernim ludilom. »Sljedećih šesnaest mjeseci radi na razumijevanju njegove prirode, njegovih uzroka, njegovih premisa i njegovih posljedica.«¹⁴⁴ Camus počinje razmišljati o *slobodi* i *pravdi*, kao dva ključna pojma za njegovo razumijevanje komunizma. Ranije je u svojim uvodnicima, Camus tražio socijalizam sa slobodom, ali su komunisti traži pravdu bez slobode i tražili su da se izabere između njih.¹⁴⁵ Camus je svoj

¹³⁸ Ibid., str. 126.

¹³⁹ Ibid., str. 127.

¹⁴⁰ Ibid.

¹⁴¹ Ibid., str. 130.

¹⁴² Ibid.

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ Ibid.

¹⁴⁵ Ibid., str. 134.

izbor i učinio: »Konačno, ja biram slobodu. Jer i ako se pravda ne ostvari, sloboda zadržava snagu da protestira protiv nepravde i održi komunikaciju otvorenom.«¹⁴⁶ Ta otvorena komunikacija, za njega je značila da komunikacija nije zagušena od komunista, kojima je nedostajalo to da priznaju da je protivnik u pravu. Par mjeseci prije toga zaključio je da marksisti nisu sposobni i ne vjeruju u vođenje dijaloga i u uvjeravanje, dok oni koji govore ispred širokih masa ne mare za slobodu.¹⁴⁷ Camus je radio na tome da pomiri slobodu i pravdu kao jedinu i zadnju nadu Zapada, ali je to bilo ravno utopiji u tadašnjem ozračju. Postupno je formirao svoj alternativni politički put te je pokušavao naći uporište u nečem moralnom kako bi izdržao pritiske koje je osjećao. Ključni pojmovi njegova puta bili su apsurd, čistoća i revolt.¹⁴⁸

Camus u to vrijeme spominje Sartrea po prvi put u svojim *Bilježnicama*. Objasnjava da je on umjetnik, a ne filozof jer ne razmišlja idejama, nego riječima te **se izjasnio protiv angažirane književnosti**.¹⁴⁹ Camus govori da njegov duhovni dom nije grad, nego izvan grada. Gradovi su bili domovi umovima kao što su Hegel i Sartre i svi modernim filozofijama kroz povijest. Aronson se pita kako je Sartre, koji je 1945. bio toliko daleko od Hegela i Marxa, postao lik u Camusovim *Bilježnicama*? On vjeruje da se Camus odvojio od Sartrea kada je odbacio marksizam. Camus kaže da je Sartre na istoj strani s marksizmom, dok Camus nastavlja težiti i inzistirati tome da »svekoliko čovječanstvo ne može koincidirati s poviješću«,¹⁵⁰ te da čovjek nije samo društveno biće.

Ovdje dolazi do problema, Camus je stavio Sartrea u isti koš s marksizmom, ali nije uzeo u obzir fundamentalne razlike, te dolazi do sumnje da on nikad nije ni pročitao *Bitak i Ništavilo* niti išta što je Marx napisao!? Detaljnije čitanje Sartrea pokazalo bi da njegova ontologija po-sebi i zasebe prelazi mogućnost da bude progutana od povijesti.¹⁵¹ »Ustvari, tenzija između nehistorijske polazišne točke i povijesnog svijeta ostaje nerazriješena kako se Sartre približava marksizmu. Camusovo sustavno uparivanje marksizma i ubojstva još je jedna dalekosežna i nepotvrđena

¹⁴⁶ Albert Camus, *Notebooks*, Knopf, New York 1966., str. 104.

¹⁴⁷ R. Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju*, str. 134.

¹⁴⁸ Ibid., str. 135.

¹⁴⁹ Ibid.

¹⁵⁰ A. Camus, *Notebooks*, str. 122.

¹⁵¹ R. Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju*, str. 136.

tvrdnja. Camus je možda mislio na opravdanja koja su članovi Partije imali za Staljinove zločine, ali oskudno izjednačavanje marksizma i ubojstva nema nikakvog smisla.«¹⁵² Camus je bio u pravu kod nekih propusta u marksizmu, ali je to prenio na nejasan način. Problem kod njegovih tvrdnji i argumenata o Sartreu i marksizmu je taj da on daje kategoričke zaključke bez detaljnije analize, čitanja ili ikakvih referenci na tekst.¹⁵³

Dok je on razvijao svoju novu politiku i misli te završavao *Kugu*, svijet se 1946. oko njega drastično promijenio. Camus je prihvatio tu situaciju i upio preokret koji se dogodio u političkoj klimi te tenzije koje su kasnije dovele do hladnog rata.¹⁵⁴ Za njega, za polovicu francuske ljevice i za Zapad, narastajući komunizam postaje glavna meta. Camusovi *Niti žrtve niti krvnici* pojavljuju se na naslovnoj strani *Combata* u studenom 1946. Naslovi pojedinih članaka glasila su: »Stoljeće straha«, »Kontradikcije socijalizma«, »Međunarodna demokracija i diktatura«, »Spašavajući živote« itd. Svi ti članci zajedno predstavljaju novu političku doktrinu.¹⁵⁵ Camus odbacuje političko nasilje, ali inzistira da je prihvaćanje marksizma kao apsolutne filozofije legitimacija ubojstva.¹⁵⁶ On tvrdi da je u marksističkoj perspektivi stotine tisuća tijela ništa, ukoliko su ona cijena za sreću milijuna ljudi.¹⁵⁷ Camus je unaprijed odbacio hladni rat, ovi njegovi članci napadaju sve veći sukob Istok-Zapad te osuđuju atmosferu terora koja je prouzrokovana novim ratom koji su sada pripremali svi narodi.¹⁵⁸ Camus je težio svom utopijskom cilju, a to je svijet u kojem ubojstvo nije legitimno, njegova nenasilna orijentacija sada je prevagnula u tom smislu da je tražio alternative ratu.¹⁵⁹ On tu pokušava skicirati reformu koja bi smanjila rizik od općeg požara.¹⁶⁰ »Ključ je u napuštanju svake nade za revoluciju. Ali on još uvijek traži 'relativnu utopiju': traži jedinstvo svijeta i međunarodnu demokraciju. Nacionalne granice su postale besmislene jer «više ne postoji nijedna politika, konzervativna ili socijalistička, koja može operirati isključivo u

¹⁵² Ibid.

¹⁵³ Ibid.

¹⁵⁴ Ibid., str. 137.

¹⁵⁵ Ibid., str. 143

¹⁵⁶ A. Camus, *Notebooks*, str. 12.

¹⁵⁷ Ibid., str. 16.

¹⁵⁸ Ibid., str. 6.

¹⁵⁹ Ibid., str. 8.

¹⁶⁰ R. Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju*, str. 144.

nacionalnom zakonodavstvu». Cilj je minimizirati domaću politiku, koje je danas ograničena na 'administrativne probleme', i iskoristiti mirovne pokrete da se stvori jedan međunarodni društveni ugovor. To je bio zaključak, Camus tvrdi, 'svetikolikog modernog političkog razmišljanja koje odbija opravdati laži i ubojstvo'.¹⁶¹ Aronson kaže da ti Camusovi članci strukturiraju antihladnoratovsko, reformističko, antikomunističko ljevičarstvo.

Dok je Camus formirao svoju političku poziciju, Sartre je tek počinjao s tim. Nasuprot Camusu, on je zabrinut za francusku državno nasilje i za nasilje ugrađeno u francuski ekonomski sustav. »Demokratska kapitalistička država već je počinila dvojbeno nasilje u Alžiru 1945. godine tijekom Setifskog ustanka; upravo je trebala započeti poguban rat ponovnog kolonijalnog zaposjedanja u Vijetnamu; a tijekom godine je proglasila opsadno stanje u ugljenokopima u sjevernoj Francuskoj.«¹⁶² Sartre se tu okreće kritiziranju Komunističke partije Francuske; kritizirati će njezinu retoriku o revoluciji usprkos svemu, jer smatra da nije revolucionarna, slijedi legalni i konvencionalni put kako bi dobila političku snagu i utjecaj.¹⁶³ Uskoro nakon toga će on i kritizirati i osuditi Camusa jer je osudio nuklearnu bombu i odmazde alžirskih Arapa, a nije osudio nasilje u Vijetnamu. Camus se svojim fokusiranjem na problem nuklearnog oružja i marksističkog nasilja oglušio i nije primjećivao nasilje koje je provodila francuska vlada. On je trošio ogromnu energiju na analizu onog što je smatrao stvarnim komunističkim nasiljem te je napravio samo nekoliko komentara na državno nasilje. Tijekom posljednjih godina Camusova života, Francuska je bila do zubi u kolonijalnim ratovima. Aronson se pita kako je Camus mogao reći da je marksizam jednak ubojstvu, a kapitalizam i kolonijalizam nisu? Camus je odbacivao svaki oblik suradnje s komunistima. Kao što je već prije rečeno, jedan od glavnih razloga Camusovog neprijateljstva prema komunistima bio je njegova nevoljkost da raspravlja, ali ovdje on sve koji se ne slažu s njim tretira s prezirom. On nikada nije jasno isčitao Marxa, ali svejedno marksizam izjednačuje s ubojstvom, tako i u odnosu prema hladnom ratu sve koji nisu na njegovoj strani etiketira kao neiskrene, manje od čovjeka i ubojice.¹⁶⁴

¹⁶¹ Ibid.

¹⁶² Ibid.

¹⁶³ Ibid., str. 146.

¹⁶⁴ Ibid., str. 147.

8. Sartreov odnos prema komunizmu

Već je bio kraj 1946. godine, a Sartre još uvijek nije počeo s političkim djelovanjem. Iako nije politički djelovao, postigao je velik uspjeh nakon rata jer se njegovo ime moglo vidjeti gotovo svugdje. Sartre je u tom razdoblju uređivao vodeći intelektualni časopis u Francuskoj – *Moderna vremena*. Osnovao je i svoju grupu unutar časopisa, svi su u grupi govorili o egzistencijalizmu te se o njegovim temama – kao što je *angažiranost* – naveliko raspravljalo. U literarnom je radu također bio angažiran, objavio je dva romana, postavio dvije drame i jednu uprizorio, napisao je velik broj članaka, objavio knjigu o antisemitizmu i predavanje o egzistencijalizmu.¹⁶⁵ Iako je toliko daleko odmakao, on je i dalje više govorio nego što je djelovao. Govorio je sve jasnije o tome kako biti uključen u svijet i imati utjecaj na njega. »Egzistencijalni militantni humanizam«,¹⁶⁶ kako ga je on opisao komunistima, prije ili kasnije će morati biti prosuđen prema pozivu na pokušavanje, djelovanje, borbu i solidarnost. Camus je imao tu težinu stvarnog svijeta koja je Sartreu nedostajala, on je još uvijek zaostajao za Camusom koji je politički djelovao još od svojih ranih dvadesetih godina.¹⁶⁷ 1947. godine Sartre se sve više približavao djelovanju, a Aronson se pita, da li se Sartre tada uspoređivao s Camusom?¹⁶⁸

Sartreova glavna tema postaje »autentično uključivanje u zbiljski povijesni svijet«. ¹⁶⁹ To se vidi u liku Oresta u *Muhama*, u Garcinu u drami *Bez izlaza*, u Mathieu u *Putevima slobode*; njegovi su likovi neostvareni, nesposobni da djeluju, nestvarni spram sebe ili djeluju vođeni lošom vjerom.¹⁷⁰ Sartre je pisao scenarij pod nazivom *U mreži*, taj scenarij pokušava shvatiti fenomen staljinizma. Tema tog scenarija je upravo ta točka povezivanja Sartrea s komunizmom i njegovom stranom kontroverze nasuprot Camusa, a to znači da ne postoji način da se svijet nasilja i ugnjetavanja

¹⁶⁵ Ibid., str. 151.

¹⁶⁶ Ibid., str. 152.

¹⁶⁷ Ibid.

¹⁶⁸ Ibid.

¹⁶⁹ R. Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju*, str. 153.

¹⁷⁰ Ibid.

promijeni bez da sami budemo nasilni i ugnjetavači. Taj se scenarij može shvatiti kao pokušaj odgovora na Camusov *Niti žrtve niti krvnici* gdje on istražuje Camusovu čistoću kroz lik Luciena.

Nakon što su se *Niti žrtve niti krvnici* pojavili, Sartre je počeo razrađivati svoju ideju o angažmanu. Pred kraj izlaska *Što je književnost?*,¹⁷¹ pojavila se jedina objavljena kritika Camusova svjetonazora prije raskida njihovog prijateljstva. Nakon što je priznao da je pronalazak utočišta u nasilju korak unatrag, prezentirao je argument Merleau-Pontyja »da iako je možda istina da uporaba nasilja protiv nasilja samo produžuje nasilje samo, nasilje je ipak 'samo sredstvo' da se nasilje okonča.«¹⁷² Tu se vidi da Sartre komentira Camusov argument bez spominjanja njegovog imena. Sartreov prigovor Camusu počinje time da je dan nakon što je *Combat* objavio Camusov članak o tome kako je potrebno odbaciti nasilje i bilo kakvo suučesništvo u nasilju bez obzira odakle ono dolazi, novine su objavile početak francuskog rata u Vijetnamu. Sartre sarkastično kaže da bi volio pitati pisca današnjice (mислеći na Camusa) kako možemo izbjeći neizravno sudjelovanje u nasilju? Također, nastavlja da ne-govorenje protiv rata znači pristati da se rat vodi, i ako moraš na to pristati odmah i pod bilo koju cijenu, bit ćeš na samom izvoru krvoprolića i učinit ćeš nasilje nad svim Francuzima koji se tamo nalaze. Sartreov prigovor Camusu može se sažeti u to da će se nasilje bez obzira na sve dogoditi i da pojedinac mora napraviti izbor prema nekim drugim principima. Za njega je bit u tome hoće li jedan ili drugi izbor dovesti Francusku bliže realizaciji socijalističke demokracije: »Dakle, moramo promišljati o modernom problemu ciljeva i sredstava za njihovo postizanje ne samo u teoriji već i u svakom konkretnom slučaju«¹⁷³ Camusovi *Niti žrtve niti krvnici* i Sartreov odgovor bili su početak neslaganja na ljevici o ulozi nasilja. Camus se konkretno izjasnio oko tog problema, dok je Sartre krenuo u drugom smjeru i nije se složio s Camusom.

U zadnjim poglavljima spisa *Što je književnost?* Sartre se prvi put okrenuo prema radničkoj klasi nakon svog posjeta SAD-u 1945.. On »povezuje svoje otkriće političkog angažmana s onim što je vidio kao suvremeni pokušaj radništva «da se oslobodi, i samim time, da zauvijek oslobodi čovječanstvo od ugnjetavanja.«¹⁷⁴ Sartre se, djelomično, pomiče prema radničkoj klasi jer misli da

¹⁷¹ Serijal članaka u *Modernim vremenima* od veljače do srpnja 1947. godine

¹⁷² R. Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju*, str. 154.

¹⁷³ J.-P. Sartre, »Šta je književnost?«, str. 283-284.

¹⁷⁴ *Ibid.*, str. 156.

ideje pisca neće postati stvarnost same po sebi jer »sudbina književnosti vezana je za sudbinu radničke klase«. ¹⁷⁵ *Što je književnost?* – spis je koji je za Sartrea bio od velikog značenja jer je povezivao njegove ključne filozofske teme s njegovim interesom za povijesni svijet i stvaranje socijalističkog društva. ¹⁷⁶ Tu se vidi i netrpeljivost prema partiji, jer je Sartre smatrao da su pisci koji se žele obratiti radništvu – blokirani od partije. Sartre je Sovjetski komunizam smatrao »defanzivnim i konzervativnim nacionalizmom« ¹⁷⁷ koji čini i PCF konzervativnim i nesposobnim za revolucionarnu politiku i diskusiju. ¹⁷⁸ Sartre je način na koji intelektualci iz PCF-a polemiziraju s kritičarima Partije na ljevici opisao ovako: »(U)vjeravanje ponavljanjem, zastrašivanjem, zavijenim prijetnjama, snažnim i prezrivo ubjeđivanjem, tajnovitim aluzijama na demonstracije koje ne dolaze, pokazujući tako potpuno i veličanstveno uvjerenje da, od samog početka, stavlja sebe iznad bilo kakve debate, baca svoje čini, i završava tako što postaje zarazna; protivnik nikad ne odgovara; on je diskreditiran; on pripada policiji; tajnoj službi; on je fašist.« ¹⁷⁹ Njegov sve snažniji naum da kritizira PCF pokazuje to da je on do 1947. oblikovao radikalni nekomunistički smjer za sebe i svoj časopis, ali i da je na vrhuncu snage. Pitanje kada će se on izravno angažirati?

Što je književnost? odvela je Sartrea korak naprijed ka djelovanju. 1947. godine u rujnu, prihvatio je ponudu da vodi tjedni radio program *Temps modernes*, u kojem su on, Beauvoir, Merleau-Ponty i ostali iz časopisa raspravljali o trenutnim događajima. Tada nadolazeći hladni rat je doveo nekomunističke ljevičare na poziciju da potraže put izvan te ili-ili situacije. Tekst koji se pojavio u nekoliko novina i u časopisu *Esprit*, Sartre je pročitao u eter u prosincu. Njihov radio program započeo je 20. listopada napadom na degolizam, ¹⁸⁰ a program za sljedeći tjedan nakon tog započeo je zaključkom da PCF predstavlja francusku radničku klasu i da SSSR treba razumjeti u međunarodnom kontekstu i u odnosu na teške unutarnje uvjete, a njihovo dalje obrazlaganje o toj temi nastavlja s prijekorom. ¹⁸¹ Komunisti i degolisti bili su ljuti zbog emisija, a treća emisija bavila se dramom koju su prouzrokovale prve dvije. Većina emisija bila je fokusirana na temu

¹⁷⁵ J.-P. Sartre, »Šta je književnost?«, str. 247.

¹⁷⁶ R. Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju*, str. 156.

¹⁷⁷ J.-P. Sartre, »Šta je književnost?«, str. 248 .

¹⁷⁸ R. Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju*, str. 157.

¹⁷⁹ J.-P. Sartre, »Šta je književnost?«, str. 251.

¹⁸⁰ Radi se o ideologiji temeljenoj na mišljenju i djelu vođe francuskog otpora iz II. svjetskog rata Charlesa de Gaullea.

¹⁸¹ R. Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju*, str. 160.

hladnog rata i o njegovoj neizbježnosti, te su kritizirali suvremeni socijalizam, komunizam i kapitalističku demokraciju. Sartre je zbog emisija primio nekoliko prijetećih pisama, a jedno od njih sadržavalo je sliku Sartrea pokrivenog ljudskim izmetom. U radio programu Sartre je bio aktivni sudionik, ali je većinom govorio apstraktno i generalizirano. Nakon izbora konzervativnog Schumanna, vlada je otkazala njihov radio program.¹⁸²

Zanimljiva je priča o tekstu za radijske emisije, na kojima su radili i Camus i Sartre, taj Sartreov prvi politički nastup koji mu je i pripisan, ustvari je kolektivna izjava koju je napisao Camus. Tu se vidi da su usprkos sve većim različitostima Sartre i Camus bili uključeni u zajednički projekt. Ta njihova zajednička izjava vodila je u politički angažman u koji će se Sartre baciti, a to je novi neutralni socijalistički pokret-RDR.¹⁸³ Funkcija RDR-a bila je u opoziciji prema dva bloka dok je istovremeno tražila prostor za nezavisnu, socijalističku Francusku. Članovi RDR-a bili su bivši komunisti, trockisti, kršćanski ljevičari i ostali nezavisni socijalisti. RDR je u tom razdoblju rastao velikom brzinom, ali se raspao pod pritiskom hladnog rata.¹⁸⁴

Postojala je jedna točka oko koje su se Camus i Sartre javno sukobljavali. Pojavio se Sartreov članak o političkoj slobodi u magazinu *Caliban*, a mjesec dana kasnije izašao je Camusov članak sa suprotstavljenim stavovima. Sartreov članak objavljen je pod naslovom »Biti gladan već znači da želiš biti slobodan«, to je bio redivirani govor kojeg je Sartre održao na skupu RDR-a. Sartre je u tom članku slobodu pod kapitalizmom nazvao obmanom jer radnici tu nemaju stvarnu ekonomsku moć¹⁸⁵, a njihova je glad zahtjev da budu slobodni od potrebe te da postanu potpuna ljudska bića.¹⁸⁶ U svom odgovoru, Camus govori o demokraciji kao o »jednoj vježbi skromnosti«,¹⁸⁷ on ne pojednostavljuje ljudske probleme već prihvaća demokraciju kao najmanje zao sustav vladanja. Kao i Sartre, Camus odbija prihvatiti uvjete u kojima živi proletarijat, ali

¹⁸² Ibid.

¹⁸³ Ressement Democratique Revolutionnaire (RDR) = REVOLUCIONARNI DEMOKRATSKI SKUP.

¹⁸⁴ R. Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju*, str. 164.

¹⁸⁵ Jean-Paul Sartre, »Avoir faim c'est déjà vouloir être libre«, *Caliban*, No. 20 (listopad 1948).

¹⁸⁶ R. Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju*, str. 165.

¹⁸⁷ Albert Camus, »Démocratie exercice sur la modestie«, *Caliban*, No. 21 (studeni 1948).

također odbija »pogoršavati tu bijedu u ime teorije ili slijepog mesijanstva.«¹⁸⁸ Sartre je tu napadao buržoasku demokraciju, dok je Camus veličao demokraciju kao najmanje loš sustav vladavine.

Sartreova drama *Prljave ruke* prvi je put prikazana u travnju 1948., nedugo nakon osnivanja RDR-a. To je bila njegova najpopularnija angažirana drama, a napisana je i uprizorena baš kad je on počeo politički djelovati. Glavni lik »Hoederer; nedoktrinirani marksistički vođa koje je voljan uprljati svoje ruke da bi ostvario socijalizam, Sartreov je najpozitivniji heroj. Hoederer nije centralni lik drame, on biva ubijen od Hugoa, otuđenog buržoaskog intelektualca koji je poslan da ga ubije zbog taktičkih razlika. Hugo je odslužio kaznu za ubojstvo, to ubojstvo iz osвете transformirano je u političko. Ti koju su ubili Hoederera bili su pravi komunisti, što se vidi kao Sartreova kritika Partije, a kao odgovor na kritiku PCF je bojkotirao izvedbe drame«.¹⁸⁹ Sartre je stao na stranu Hoederera, a Camus na stranu Hugoa, ali su se, svejedno, obojica protivili dominantnom partijskom stavu da je sve dopušteno u sadašnjosti kako bi se izgradilo sutrašnje bolje društvo.¹⁹⁰ Zanimljivo je da su on i Camus totalno suprotno interpretirali ponašanje likova u drami: »Za Camusa, držanje do principa i odbijanje laganja u ime političkog cilja, neodvojivo je od poštovanja ljudi i ljubavi prema njima. Za Sartrea, djelovanje u skladu s diktiranim principima istinsko je djelovanje u dugoročnom planu.«¹⁹¹

Između 1946. i 1948. godine i Camus i Sartre pozivali su se na demokratsku i radikalnu transformaciju Europe. Takvom transformacijom izbjebao bi se rat i napravio bi se put između komunističkih i kapitalističkih blokova. RDR je to pokušao, ali nije uspio, te je njegov neuspjeh imao velik utjecaj na Sartrea, što je ispoljavao u svojim bilješkama.¹⁹² Sartre se priklonio komunizmu nakon pokušaja da pronađe idealni »treći put«. Sartre čini od realizma obilježje svoje politike, ploviti u skladu sa strujom povijesti postaje esencijalno za njega, a anatemizirano od strane Camusa. Dok se hladni rat nametao sa sve većom izvjesnošću, Camus i Sartre su postajali dio svijeta koji iščezava; obojica su bili neovisni lijevi intelektualci koji su bili kritični i prema Istoku i prema Zapadu te su pokušavali pronaći nekakav novi put između njih. »Sartre sad integrira

¹⁸⁹ Ibid., str. 167.

¹⁹⁰ Ibid.

¹⁹¹ Ibid., str. 168.

¹⁹² Ibid.

egzistencijalizam i marksizam, veže se uz nasilje i revoluciju, i zauzima odlučni stav protiv Zapada. Na svakom koraku tog puta on se sukobi i odbacuje Camusove primjere i argumente bez izričitog spominjanja svog prijatelja.«¹⁹³

Sartre se potpisao pod uvodnik Merleau-Pontyja u *Modernim vremenima* o sovjetskim radnim logorima. Taj je članak donio fundamentalnu kritiku SSSR-a pitajući se s kojim se pravom zemlja u kojoj je jedan od deset građana u radnom logoru može nazivati socijalističkom?¹⁹⁴ Članak inzistira na kritici nasilja u bilo kojem obliku. Tu je još važnija Sartreova podrška dvama stvarima, prva je da članak potvrđuje humanistički karakter marksizma, što bi značilo da on i Merleau-Ponty imaju iste vrijednosti kao i komunisti, a druga stvar bila je: »(M)a kakva priroda sadašnjeg sovjetskog društva bila, SSSR je u potpunosti stavljen, kao balansirajuća snaga, na stranu onih koji se bore protiv nama poznatih oblika eksploatacije.«¹⁹⁵ Članak zaključuje da su radni logori poremetili, ali i nisu uništili rastuće mjesto SSSR-a u svijetu. To što je Sartre dodao svoje ime značilo je da on naginje komunizmu usprkos njegovim greškama.

Iako su bili udaljeni, Camus je i dalje vidio sebe na istoj strani sa Sartreom. Beauvoir zaključuje da iako Sartre nije vjerovao da će Sovjeti izvršiti invaziju, samo razmišljanje o tome »igralo je veliku ulogu u njegovom daljnjem razvoju.«¹⁹⁶ 1950. godine, Sartre je objavio predgovor knjizi o jugoslavenskom komunizmu u kojem je hvalio "subjektivizam u Titovom marksizmu", u tom je nastavio tamo gdje je Merleau-Ponty stao. Njegov cilj bio je ponovno promisliti marksizam i čovjeka. Na početku 1951. počeo je promišljati čovjeka u drami o *Vragu i dobrom Bogu*: »U ovom važnom koraku svog moralnog i političkog razvoja, Sartre svog protagonistu Goetza pomiče od apstraktnog zla do apstraktnog dobra da bi konačno postigao svoje vlastito oslobođenje u konkretnoj borbi zajedno s drugima. (...) drama je, na neki način, Sartreov ekvivalent Kugi, osim

¹⁹³ Ibid.

¹⁹⁴ R. Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju*, str. 174.

¹⁹⁵ Maurice Merleau-Ponty, »The U.S.S.R. and the Camps«, u: M. Merleau-Ponty, *Signs*, Northwestern University Press, Evanston, IL, 1964., str. 268.

¹⁹⁶ Simone de Beauvoir, *Force of Circumstance*, preuzeto iz: Ronald Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju*, str. 231-232.

što solidarnost nije tema drame ali rješenje konačno stiže do toga. Uhvaćen u nerazrješivu moralnu dilemu, Goetz napokon postaje angažirani pojedinac.«¹⁹⁷

Za Sartrea se etika ne može odvojiti od povijesti i politike. Biti moralan, za njega, uključuje priznanje da smo mi i naš svijet neizbježno nasilni. »Napuštajući svoj cinični realizam kao i naivni idealizam, Goetz počinje cijeniti i cilj, a to je budućnost bez nasilja, i potrebu da se iskoriste sva sredstva koja su pri ruci, uključujući nasilnu revolucionarnu akciju, da bi se tamo stiglo.«¹⁹⁸ Vrag i dobri Bog su ishod dugog i kompleksnog procesa u kojem je on artikulirao svoje osnove etika koja bi ga zadovoljila, naime, »da je radikalna politička promjena jedini put ka stvaranju svijeta u kojem su moralni ljudski odnosi mogući.«¹⁹⁹ Njegova će ga etika odvesti u konačni razlaz s Camusom.

9. Razlozi prekida prijateljstva

Jean-Paul Sartre i Albert Camus bili su višegodišnji prijatelji te svima dobro poznati francuski poslijeratni intelektualci, no to je prijateljstvo prekinuto. Razlog prekida – ovog neuobičajenog prijateljstva – teoretsko je promišljanje humanizma i nasilja u njihovim književnim i filozofskim djelima. Prekid njihova prijateljstva odvio se također na neuobičajen način – na stranicama utjecajnih novina: *Moderna vremena*, *L'Observateur*, *Le Monde* itd. Prekid njihova prijateljstva dobio je veliku pozornost jer su u pitanju bili problemi koji su aktualni i danas te je upitno imamo li i danas odgovor na njih. Kao i kod svakog poznatog neriješenog sukoba, tako i kod ovog, postoji više teorija. U tim teorijama sudionici su teoretičari njihova lika i djela te njihovi bliski prijatelji. Jedna od teorija jest ta da njih dvojica ni prije nisu bili pretjerano bliski, druga teorija govori da je taj prekid Camusu bio bolan, jer je cijenio prijateljstvo te je prekid ovog prijateljstva shvatio kao svojevrsnu izdaju.²⁰⁰ Ronald Aronson navodi da je taj prekid toliko pogodio Camusa da je imao

¹⁹⁷ R. Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju*, str. 176.

¹⁹⁸ Ibid., str. 177.

¹⁹⁹ Ibid.

²⁰⁰ Željko Šarić, »Humanizam, sloboda i nasilje: Sartr vs Kami«, u: Kristina Bojanović (ur.): *Sloboda, nasilje i identitet*, Matica srpska – Društvo članova u Crnoj Gori, Nikšić 2012., str. 92-107, na str. 92.

spisateljsku blokadu.²⁰¹ Jedna od teorija govori da je raskid tog prijateljstva bila i ljubomora koju je Sartre osjećao prema Camusu, osnovana na fizičkom izgledu i zavodničkim sposobnostima, Annie Cohen-Solal govori da bi jedan od uzroka moglo biti i različito socijalno podrijetlo.²⁰² Albert Camus rođen je u Alžiru, bio je sin nepismene spremačice, dok je Sartre rođen u uglednoj obitelji i uživao je sve povlastice društva. Posljednja i najrealističnija teorija govori kako je uzrok raskida prijateljstva dvojice intelektualaca recenzija Francisa Jeansonu Camusove knjige *Pobunjeni čovjek*. Sporni članak objavljen je 1951. godine u *Modernim vremenima*, časopisu lijeve provenijencije u Francuskoj. Urednik *Modernih vremena* bio je upravo Jean-Paul Sartre, dok je Francis Jeanson tad bio mladi suradnik i simpatizer Sartrea – u to je vrijeme imao napisane već dvije knjige o Sartreu. Jeanson je u recenziji oštro iskritizirao Camusa te je njegovu filozofiju iznijetu u *Pobunjenom čovjeku* nazvao »idealističkom« i »filozofijom crvenog križa«.²⁰³ Camus mu nije ostao dužan te se obračunao s njim u pismu koje je bilo upućeno ne samom Jeansonu, nego Jeanu Paulu Sartreu. Također, ni Sartre nije ostao imun na prijateljev odgovor na članak te je uslijedio odgovor napisan na čak 21 stranici, odgovor je započeo lijepim riječima upućenim tadašnjem prijatelju, a završio surovom analizom Camusova rada, osobnosti i intelektualnog angažmana. Njihovo javno obračunavanje bila je točka koje je stavljena na njihovo prijateljstvo te je potaknulo njihovo buduće stvaralaštvo.²⁰⁴

9.1. Pobuna i revolucija

Kako bi se bolje shvatila pozadina cijele priče oko raskida tog prijateljstva treba objasniti točke razilaženja Camusove i Sartreove filozofije. Prva točka razilaženja su pobuna i revolucija. Camus kazuje: »Šta je pobunjeni čovjek? Čovjek koji kaže ne. Ali ako odbije, on ne odustaje: to je i čovjek koji kaže da, i to svojim prvim gestom. Rob koji je cijelog svog života primao naređenja odjednom zaključuje da je novo naređenje neprihvatljivo. Kakav je sadržaj ovog 'ne'? Ono, recimo, znači 'ovo je odviše dugo trajalo', 'dovde da, ali dalje ne', 'preterali ste', i još, 'postoji granica koju nećete preći'. Jednom reči, ovo ne potvrđuje postojanje neke granice.«²⁰⁵ Camus se suprotstavio

²⁰¹ Ž. Šarić, »Humanizam, sloboda i nasilje: Sartr vs Kami«, str. 2.

²⁰² Annie Cohen-Solal, *Sartr 1905-1980*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad 2007., str. 481.

²⁰³ Miladin Životić, *Egzistencija, realnost i sloboda*, Ideje, Beograd 1973., str. 161.

²⁰⁴ Ž. Šarić, »Humanizam, sloboda i nasilje: Sartr vs Kami«, str. 3.

²⁰⁵ Albert Camus, »Pobunjeni čovek«, u: *Eseji*, Paideia, Beograd 2008., str. 215.

filozofskom diskursu u Francuskoj koji je opravdavao nasilje kao jedini put izmjene postojećeg stanja i oslobođenja potlačenih klasa. Sartreovo shvaćanje nasilja nabolje je vidljivo kroz lik Hoderera u njegovoj drami *Prljave ruke* koji govori da njegova ljubav prema čovječanstvu iziskuje od njega i loše i ružno, a sve zbog ostvarenja konačnog cilja – oslobođenja potlačene proleterske klase – on kaže da su sva sredstva dobra ukoliko su efikasna. Sartre ovdje progovara kroz Hodererova usta te otkriva svoju filozofiju revolucije te se suprotstavlja Camusovu mišljenju.²⁰⁶ Željko Šarić povlači paralelu s idejama ruskog revolucionara Sergeja Genadijeviča Nečajeva koji kaže da bi se ostvarilo vrhovno dobro dozvoljeno je sve – krasti, lagati, otimati pa i ubijati.²⁰⁷ Camus u svojoj drami *Pravednici* simpatizira takozvane osjećajne ubojice. Osjećajni ubojice ruski su pobunjenici iz 1905. godine, oni su svojim terorom nastojali srušiti apsolutizam monarhističke Rusije te su za život koji su oduzimali žrtvovali svoj vlastiti.²⁰⁸ Razlog tog Camusova divljenja prema njima leži u tome što su ruski pobunjenici cijenili ljudski život i nisu se vodili tim da cilj opravdava proizvoljno sredstvo. Primjer takvog osjećajnog ubojice jest Kaljajev, junak drame *Pravednici*, kojemu je ruka zadrhtala kad je trebao baciti bombu na velikog kneza, jer su s njim u kočiji sjedili njegov mladi nećak i nećakinja. On je odbio baciti bombu na kočiju te je rekao da se ubijanje djece protivi njegovoj časti, a ako se revolucija bude moral odvajati od časti odbacit će je. Tu se vidi Camusovo shvaćanje revolucije- žrtvovanje stotina tisuća ljudi i djece u ime neke ideje koja obećava utopiju gdje će vladati jednakost, ljubav i sloboda. On to ne opravdava jer je za ostvarenje te utopije sve dozvoljeno, za Camusa sve su revolucije nihilističke.²⁰⁹ Camusu su ruski revolucionari iz 1905. zapravo pobunjenici jer si ipak sačuvali neke vrijednosti npr. vrijednost ljudskog života. Ukoliko bi se gledalo zdravorazumski, ne vidi se razlika između pobune i revolucije, a s tim se Sartre ne slaže i govori da ta između ta dva pojma postoje bitne razlike. Sartreova namjera razlikovanja ta dva pojma vidljiva je na primjeru pobune lionskih tkalaca iz 1848., oni su se pobunili zbog teških uvjeta rada, potlačenosti i niskih cijena nadnica. Imali su zajedništvo, svijest da su u tome zajedno, o iskorištavanju cijele klase i da trebaju reći NE klasi koja uživa plodove njihova mukotrpnog rada. Međutim, ti radnici nisu imali viziju prevladavanja tog stanja stvari, oni su samo htjeli poboljšati svoju situaciju, ali su se još uvijek držali poretka

²⁰⁶ Ž. Šarić, »Humanizam, sloboda i nasilje: Sartr vs Kami«, str. 4.

²⁰⁷ Ibid.

²⁰⁸ Ibid., str. 5.

²⁰⁹ Ibid., str. 6.

koji ih je izrabljivao. Naspram Camusova pobunjenika koji je uvijek spreman ustati i zahtijevati prava koja mu pripadaju kao čovjeku... stoji revolucionar. Revolucionar je svjestan da do bolje pozicije ne može doći kroz milostinju tj. priznavanjem nekih prava, nego samo promjenom cjelokupnog poretka. Sartre revolucionaru daje jednu prometejsku misao: da nema natprirodnih prava, nema prava koja bi opravdala štovana pozicija buržuja, a potlačena pozicija proletera. To je samo jedan povijesni odnos snaga i kad revolucionar to shvati tako, a ne kao božji zakon, on može svojom akcijom i naporima to nadići. Ta ideja potječe iz Sartreove (ali i Heideggerove!) filozofije koja govori da je čovjek bačen u svijet, da se tu našao slučajno, da nema nikakvog predodređenja za njega i nikakvih nadzemaljskih ciljeva i vrijednosti. Čovjek je projekt, sam sebe stvara svojim postupcima te proizvodi svoju društvenu situaciju.²¹⁰ Sva je odgovornost na čovjeku, on stvara bolji i pravedniji svijet ili u suprotnom ostaje u svijetu u kojem postoje klase, tlačitelji i potlačeni, slobodni i robovi. Razlika revolucionara i pobunjenika jest u tome što revolucionar ne želi slobodu samo za sebe nego želi da svi budu slobodni. »Ali revolucionar, samim svojim opredjeljenjem za revoluciju, zauzima privilegiran stav: on se ne bori za održanje jedne klase, kao pobornici buržoaskih partija, nego za ukidanje klasa; on ne dijeli društvo na ljude po milosti božjoj i na urođeničke ili 'Untermenschen', nego zahtijeva izjednačenje etničkih grupa, klasa, ukratko, jedinstvo svih ljudi; on ne dopušta da bude mistificiran pravima i dužnostima a priori postavljenim u nekom nerazumljivom nebu, nego samim aktom pobune protiv njih postavlja pitanje potpune i metafizičke ljudske slobode.«²¹¹ Najvažnije u promjeni poretka, koju revolucionar zahtijeva, jest preuzimanje vlasništva nad sredstvima proizvodnje od same radničke klase. Sve je stvar ljudske akcije i svaki se poredak može zamijeniti drugim poretkom, Sartre kaže da, ako težimo humanijem i pravednijem svijetu, tad nije bitno hoćemo li posegnuti za zločinom ili nasiljem jer to radimo iz ljubavi za čovjeka. Mi se žrtvujemo, ali žrtvujemo i druge radi višeg cilja, a to je oslobođenje ljudi i stvaranje pravednijeg svijeta.

Sartre kaže da Američki crnci i Židovi buržuji žele jednaka prava, ali ne žele promjenu u režimu vlasništva, nego žele privilegije svojih tlačitelja, revolucionar bi u takvoj situaciji posegnuo jedino za uništenjem klase koja ga tlači. Treba znati da Sartre ovdje ne misli na birokratsko brisanje klase,

²¹⁰ Ibid., str. 7.

²¹¹ Jean- Paul Sartre, »Materijalizam i revolucija«, u: *Filozofske i političke rasprave*, Školska knjiga, Zagreb 1981., str. 74.

nego na krvavo i nasilno izbacivanje i njihov fizički nestanak.²¹² Sartre nema moralni problem s opravdanjem zločina; zločin za njega ne polazi iz kršćanske tradicije nego iz dimenzije s one strane dobra i zla. Po njemu nasilje nad klasom koja tlači, iskorištava, oduzima potlačenima pravo na dostojan život nema odrednicu grijeha – ono je sredstvo kojim se može izjednačiti povijesna nepravda sebičnog prisvajanja pojedinaca onoga što pripada svima. Sartreu nasilje, tj. zločin nema tu jačinu božjeg gnjeva, nego predstavlja izbor čovjeka u određenoj situaciji gdje je on potlačen, prezren i otuđen. S druge strane stoji Camusova filozofija »crvenog križa« kako ju Jeanson naziva. Takva filozofija govori da zločin uvijek ostaje zločin. Camus u uvodu *Pobunjenog čovjeka* piše: »Kako, međutim, retko biva da ljubav ispolji takvu moć, zločin ostaje izuzetan i onda zadržava vid teškog kršenja zakona. Ali čim pohita – zato što karaktera nema(!) – da se zakloni nekom doktrinom, čim zločin stane nalaziti sam sebi razloge, on se množi kao što se i sami razlozi umnožavaju i zaodeva se svim silogističkim figurama. Bio je usamljen kao krik a, gle, već stiče opštost nauke. Do juče osuđivan, danas već propisuje zakone.«²¹³ Camus kaže da revolucija teži apsolutnom cilju i da taj cilj pokušava ostvariti odozgo te da je svjesno povezana s nasiljem i da su revolucije nužno zločinačke. Camus revolucijama najviše zamjera to što prisvaja sebi apsolutnu slobodu za izvršenje cilja koji je u biti apstraktno ljudstvo, buduća sloboda i pravda, dakle revolucije ne biraju sredstva, nego su im sva na raspolaganju, pa tako i zločin. Iz Camusova viđenja revolucije i pobune može se zaključiti da on ističe svetost ljudskog života, kod njega ne postoje mjerila tko je zločinac, a tko pravednik, jedina mjera, tj. granica jest ljudski život. Može se reći da Camus nije bio dosljedan u svom razmatranju upotrebe nasilja. Dok je pisao *Pismo njemačkom prijatelju* u porobljenom Parizu, on govori prijatelju da mu obećava nemilosrdno uništenje, ali s punom vjerom da to čini da se sačuva europska ideja o čovjeku – kao onom koji živi za pravdu, ljubav i ljudsku solidarnost.²¹⁴ Legitimitet pravednoj upotrebi nasilja u borbi francuskog naroda za oslobođenje Camus daje tek kad su ljudi na svojoj koži osjetili surovost njemačke okupacije. Željko Šarić se pita graniči li ovo Camusovo razmišljanje s ludošću? Da smo svi čekali da nas netko napadne, okupira, tamniči, muči i ubija možda bismo svi danas živjeli u Trećem Reichu.²¹⁵

²¹² Ž. Šarić, »Humanizam, sloboda i nasilje: Sartr vs Kami«, str. 8.

²¹³ A. Camus, *Pobunjeni čovek*, str. 207.

²¹⁴ Ž. Šarić, »Humanizam, sloboda i nasilje: Sartr vs Kami«, str. 9.

²¹⁵ Ibid.

9.2. Nasilje

Nasilje za Sartrea postaje sastavni element emancipacije potlačenih klasa ili naroda. Ta se njegova misao može iščitati iz predgovora knjige *Prezreni na svijetu* Frantza Fanona, a ona je izrečena povodom borbe alžirskih Arapa za oslobođenje od francuske kolonijalne vlasti. Kod domorodaca raste mržnja jednaka snazi pritiska kojem su bili izloženi i Sartre kaže da je jedini put zadobivanja njihova ponovnog čovjštva put nasilja.²¹⁶ U svojem predgovoru čuvenom tekstu koji progovora o fenomenu nasilja, *Prezrenima na svijetu* Frantza Fanona, Sartre će reći i da »čovjek nesuzdržljivim nasiljem ponovno stvara sebe sama«, te da »upravo ludim bijesom prezreni na svijetu mogu postati ljudima«. I dalje, iskaz vrhuni u »pretjeranom i opasnom stavu: **ubiti Europljanina znači ubiti dvije muhe jednim udarcem, ostaju mrtvac i slobodni čovjek.**«²¹⁷

Camus koji je bio alžirski Francuz davao je sve od sebe da bi se sukob riješio mirno i nenasilno, na zadovoljstvo obiju strana, dok je Sartre javno podržao nasilnu borbu Alžiraca za nezavisnost. Sartre je napisao odu nasilju, nasilju kao oslobođenju i terapiji, on kao revolucionar slijepo podržava i najgore brutalnosti u borbi protiv kolonijalizma. Sartreova misao o nasilju nije započela 1952. godine kada je prekinuo prijateljstvo s Camusom i postao pristalica Komunističke partije, nego deset godina ranije u njegovoj dramu *Muhe* iz 1943.²¹⁸ U toj dramu Orest, koji je nasljednik ubijenog kralja Agamemnona, razmišljajući o osveti oca i zauzimanju prijestolja, traži način za izjednačavanje s ostalim građanima Argosa, te iznosi svoje razmišljanje o tome da bar postoji nekakav čin koji bi mu dao pravo građanstva među građanima, makar i neki zločin kojim bi se dokopao njihovih sjećanja, straha i nada, pa makar morao ubiti rođenu majku. On na vrhuncu drame mačem sasiječe kralja Efista i svoju majku koji su petnaest godina ranije ubili njegovog oca. Aronson smatra da je drama *Muhe* u biti parabola o stanju Francuske pod okupacijom

²¹⁶ Ibid., str. 10.

²¹⁷ Vidi tekst Marijana Krivaka koji kritički pristupa takvim stavovima: »'Nasilje naše svagdašnje'. Arendt +/vs Benjamin«, u: Kristina Bojanović (ur.), *Sloboda, nasilje, identitet*, Matica srpska – Društvo članova u Crnoj Gori (Prva ljetna filozofska škola), Nikšić 2012., str. 77-91, ovdje str. 80. Također, pogledati i Sartreov predgovor knjizi Frantz Fanon, *Prezreni na svijetu*, Stvarnost, Zagreb 1973.

²¹⁸ Ž. Šarić, »Humanizam, sloboda i nasilje: Sartr vs Kami«, str. 11.

Njemačke, a da su ubojice Orestova oca Višijevska kolaboracionistička vlada prema kojoj ne treba imati milosti.²¹⁹ Sartre od Alžirske oslobodilačke fronte (FLN) ne očekuje milost za francuske građane i vojnike u Alžiru – oni trebaju biti ljudska cijena povijesne nepravde.

S druge strane Camus, kada su ga pitali na čijoj je strani pravda, vezano za situaciju u Alžiru, odgovorio je da bi prvo zaštitio svoju majku pa se onda tek pitao na čijoj je strani pravda. Dakle, on je iskreno rekao da, iako je bio za miroljubivo rješenje u toj situaciji, da bi ipak prije odabrao svoju obitelj. S druge strane, Sartre nema privrženost ni prema obitelji ni prema buržujskoj klasi u kojoj je rođen. Jednako, niti prema Francuzima kojim pripada i smatra da se povijesna nepravda može ispraviti isključivo nasiljem. Sartreova se misao o nasilju nastavlja u *Muhama*, u liku Elektre koja je Agamemnonova kćer koja nakon uzaludnog pokušaja da nadahnutim govorom oslobodi građane Argosa dolazi do spoznaje da se ljude ne može izliječiti riječima, jer ljudi vole svoje zlo i da ih se može izliječiti samo nasiljem jer se zlo može pobijediti samo drugim zlom. Camus je uporno zahtijevao dijalog, razgovor, prekid nasilja te je zbog toga bio ismijan od nekih autora npr. Albert Memmi ga je nazvao »kolonizatorom dobrog srca«, on smatra da se Camus našao u nemogućoj povijesnoj situaciji.²²⁰ Nije mogao podržati borbu koloniziranih za vlastito oslobođenje, a da time ne ugrozi sebe i egzistenciju svojih sunarodnjaka. Šarić kaže da je Camus pokazao određeno sljepilo jer nije shvaćao sistemsko nasilje kolonijalnog sistema i pokušao je napraviti mir, ali uz održavanje svih beneficija kolonijalnog sistema. To nije bio prvi slučaj kada Camus nije objektivno gledao na situaciju. Isto se dogodilo na početku Drugog svjetskog rata gdje on nije shvaćao nacizam jer vjeruje da se s Hitlerom može napraviti kompromis i dogovor: »Nemojte ponižavati, pokušajte razumjeti, oduzmite Hitleru osnovne razloge za njegov prestiž, zagarantirajte sve što je pravedno i odbijte ono što je nepravedno, revidirajte Versailles s poštovanjem prema Poljskoj i Čehoslovačkoj, gledajte jasno, odbijte poziv na mržnju, uspostavite ljudsku i europsku solidarnost, prilagodite nacionalnu politiku onoj ekonomiji koja je postala međunarodna: ovo su naše pozicije.«²²¹ Camus se prejako držao za vlastite principe što ga je činilo slijepim kada su u pitanju surove činjenice i realnost. Sartre, također, nije bio imun na odbacivanje stvarnosti, akademsku godinu 1933/1934., u vrijeme Hitlerovog dolaska na vlast i početka

²¹⁹ Ibid.

²²⁰ Ibid., str. 12.

²²¹ R. Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju*, str. 52.

antisemitskih progona, proveo je u Francuskom institutu u Berlinu proučavajući Husserlovu fenomenologiju.²²²

9.3. *Angažman*

Camus stoji iza riječi pobuna, a Sartre iza riječi revolucija, a pitanje je kome pripisati riječ angažman? Sartre je njezin idejni tvorac jer u svom spisu *Angažirana vremena* traži odgovornost pisaca u svom vremenu, on zamjera Flaubertu što je pokazao nerazumijevanje za Komunu i Balzacu što je bio ravnodušan prema danima Četrdeset i osme: »Ali čovek ne postoji na isti način kao drvo ili kamen: on mora da postane radnik. Iako je totalno uslovljen svojom klasom, svojom platom, prirodom svog posla, uslovljen čak do svojih osećanja, ipak on odlučuje o smislu svog položaja i položaja svojih drugova, ipak je on taj koji slobodno daje proleterijatu budućnost neprekidnog poniženja ili budućnost osvajanja i pobjede, već prema tome da li je odabrao da bude ravnodušan ili revolucionaran. I on je odgovoran upravo za taj izbor. Nije slobodan da ne izabere: on je angažovan, treba se odlučiti, i apstinencija je izvestan izbor.«²²³

Sartre smatra da se pisac ne može postaviti u vakuum, izvan povijesnih događanja te da se on mora angažirati ili povući u izolaciju ignorirajući suvremene društvene probleme. Takva je ravnodušnost ipak izbor i odgovornost pisca u situaciji u kojoj se nalazi. Sartre osuđuje *umjetnost radi umjetnosti* kao neodgovorno bježanje od stvarnosti. Stvaranje djela koja ne korespondiraju sa stvarnošću, sa stvarnim životnim problemima, u kojima je bitna samo lijepa forma za njega su besmisleno brbljanje koje odgovornu funkciju pisca pretvara u luksuznu djelatnost koja služi vladajućem režimu.²²⁴ Šarić kaže da na temelju toga angažman ne možemo vezati za Sartrea, te da je prvi u angažmanu ipak bio Camus. Camus je bio član Alžirske komunističke partije, osnivač i aktivni član amaterske kazališne trupe koja je izvodila angažirane drame, a za vrijeme njemačke okupacije bio je urednik i pisao je za ilegalni ljevičarski časopis *Combat*.²²⁵ Aronson smatra da je za Sartreov tekst *Angažirana književnost* Camus bio uzorni model, kaže da je Sartre u Camusu vidio ono što je bilo najvažnije njemu samom, Camus je već bio ono što je Sartre želio postati- pisac koji je bio

²²² Ž. Šarić, »Humanizam, sloboda i nasilje: Sartr vs Kami«, str. 12.

²²³ Jean- Paul Sartre, »Angažovana književnost«, u: *Šta je književnost?*, Nolit, Beograd 1984., str. 15.

²²⁴ Ž. Šarić, »Humanizam, sloboda i nasilje: Sartr vs Kami«, str. 13.

²²⁵ Ibid.

angažiran, a ne sanjar ili ideolog, nego pjesnik slobode i aktivist u jednom²²⁶. Aronson kaže da je Camus za Sartrea zavidljivući spoj osobe, akcije i djela.²²⁷ *Camus kaže da su mu draži angažirani ljudi, nego angažirana književnost*. Camus se protivi ideologijama, npr. komunizma, koji u svrhu ostvarivanja svojih zamišljenih ciljeva od pojedinca traže da svoj život podredi principima i idejama. Tim se on suprotstavlja Sartreovu shvaćanju koji za pisca određuje zakon, funkciju. On smatra da čovjek osim osnovnih potreba ima i potrebu za »hranom za srce«, te da pisanje o ljepotama života i svijeta ne znači da se služi kapitalističkom društvu. Sartre je razumijevao umjetnost kao sredstvo u kojem će iznositi svoje filozofske i političke ideje, stvarao je književna djela koja su na sebi svojstven način predstavljala zahtjev za promjenom postojećeg stanja. Šarić kaže kako se Sartreova intelektualna evolucija prema ideji angažmana može pratiti i u njegovim književnim djelima – u romanu *Zrelo doba* iz 1943.²²⁸ Mathieu – filozof, ljevičar i intelektualac – žudi za slobodom, ali je nepokretan i nesposoban da djeluje, Götz u drami *Davo i gospodin Bog* iz 1952. godine, nakon obrata i prelaska iz apsolutnog zla u svetačku dobrotu uzima svoj udio u svijetu, stavlja se na čelo vojske potlačenih i shvaća da svojim angažmanom može doprinijeti ostvarenju dobra u svijetu. Sartre nakon toga shvaća da nije dovoljno samo literalno angažiranje i da promjena svijeta traži aktivno sudjelovanje u događajima koji se žele mijenjati. Zbog toga on 1952. napušta poziciju nezavisnog intelektualca i pristupa Komunističkoj partiji Francuske.²²⁹ Taj prijelomni čin pristupanja partiji popraćen je s dva događaja: objavljivanjem drame *Davo i gospodin Bog* i prekidom prijateljstva s Camusom. Šarić uviđa povezanost tih događaja. U navedenoj drami, radnja se odvija za vrijeme Seljačkog rata u 16. stoljeću, Götz koji je bio nekadašnji veliki vojskovođa nakon preobraćenja iz zla postaje pobornik apstraktnog principa dobra, koje donosi ljudsku katastrofu, on se odlučuje angažirati i stati na čelo pobunjeničke vojske.²³⁰ Götzovo postavljanje na čelo pobunjeničke vojske izaziva protivljenje jednog oficira koji se nije htio podrediti Götzovu vodstvu, ovaj ga upozorava na poslušnost, ali kada oficir to odbije on zabada mač u njega. Šarić se tu pita: da li građenje vojničke discipline potrebuje tako nasilan čin? Takav je čin nasilja za njega nepotreban. Taj čin, kao i nasilje kojim je Sartre prekinuo

²²⁶ R. Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju*, str. 92.

²²⁷ Ibid., str. 67.

²²⁸ Ž. Šarić, »Humanizam, sloboda i nasilje: Sartr vs Kami«, str. 14.

²²⁹ Ibid.

²³⁰ Ibid.

prijateljstvo s Camusom sadrži ritualnu simboliku. Sartre osjeća da njegov politički zaokret mora obilježiti ritualni čin, a cijena toga bila je prijateljstvo s Camusom. "Camusov grijeh", ističe Šarić, bio je njegov beskompromisni antikomunizam.²³¹ Sartre kao da je smatrao da ne može biti i s jedne i s druge strane – s jedne strane pristupiti Komunističkoj partiji, a s druge strane ostati u prijateljstvu s izrazitim antikomunistima. Sartre je zapao u »lošu vjeru«, jer mu prelazak u praktični angažman nije donio uvjerenje za kojim je tragao. Što je to loša vjera? Loša vjera ili samoobmana jest djelatnost same svijesti kojom ona neku istinu krije od same sebe, istovremeno bivajući svjesna te istine koju pokušava od sebe sakriti.²³² Po Sartreu, loša vjera ima jednaku strukturu kao laž, ali po Sartreu loša vjera ne obuhvaća obmanjivača i obmanutog, nego podrazumijeva jedinstvo jedne svijesti.

Pojam prakse bitan je za Sartrea jer on smatra da čovjek nije ono što misli, vjeruje, nada se, želi, nego sam ono što čini. U svom spisu *Egzistencijalizam je humanizam* piše da neki ljudi kako bi podnijeli bijedu često misle : »Prilike su bile protiv mene, ja sam mnogo vrijedio od onog što sam bio; sigurno, nisam imao veliku ljubav ili veliko prijateljstvo, ali to je zato što nisam susreo nekog čovjeka ili ženu koji bi toga bili dostojni, nisam napisao vrlo dobre knjige, jer nisam bio dokon da to učinim; nisam imao djece da im se posvetim, jer nisam našao biće s kojim bih mogao sazdati svoj život...«²³³ Te riječi opisuju što za Sartrea znači biti u lošoj vjeri, tj. živjeti u samoobmani. Čovjek je sam odgovoran za ono što jest, on je sveukupnost svojih činova. Šarića zanima kako su Sartre i Camus djelovali u praktičnom životu, jesu li bili u suglasju sa svojim filozofskim i političkim teorijama. Sartreov angažman ogledao se u pridruživanju Komunističkoj partiji Francuske, jedan od prvih plodova njegove prisnosti s Komunističkom partijom je odlazak u Beč na Svjetski mirovni kongres, koji je okupio europske prokomunističke intelektualce, s ciljem smanjivanja teznija hladnog rata.²³⁴ Tada, u Beču, bilo je planirano više izvedbi Sartreove drame *Prljave ruke* u kazalištima. Sartre je zabranio izvođenje drame, a razlog tomu je što su *Prljave ruke* već prije bile obilježene od strane partije kao direktan napad na nju, on je smatrao da izvođenje njegove drame ne može služiti miru.²³⁵ Dva tjedna prije kongresa dogodila su se ubojstva

²³¹ Ibid., str. 15.

²³² Ibid.

²³³ Jean- Paul Sartre, »Egzistencijalizam je humanizam«, u: *Filozofski spisi*, Nolit, Beograd 1984., str. 273.

²³⁴ Ž. Šarić, »Humanizam, sloboda i nasilje: Sartr vs Kami«, str. 16.

²³⁵ Ibid.

Židova koji su optuženi za zavjeru te su obješeni u Pragu, zada su Sartrea pitali da daje izjavu o ovom događaju za novine – on je to odbio. Nedugo poslije toga dao je izjavu za novine u kojoj je rekao da je zadatak intelektualca snažno osuditi nepravdu, gdje god da se događa. Aronson optužuje Sartrea da »zamjenjuje moralnost političkom kalkulacijom« te da »ismijava svoj vlastiti poziv da se nepravda osudi svuda. Navodno u dobroj vjeri, on je tretirao Zapad i Istok prema dva različita standarda«. ²³⁶ Šarić se pita je li Camus u ovoj situaciji "moralni pobjednik" i da li je sačuvao čiste ruke? ²³⁷

Camus je nastupao kao moralni pobjednik koji se svim srcem borio protiv ozakonjenja ubojstva, koji se borio protiv smrtne kazne, protiv brutalnosti i nepravde u svijetu, imao je, često, crno-bijeli pogled na stvari. Iako je bio svjestan strahota koje su se dogodile u svijetu (Holokaust, Hirošima), on je smatrao komunizam najvećim zlom za ljudsku slobodu, a marksizam je za njega bio legitimacija ubojstva. Istinska veličina Camusa i Sartrea, zaključuje Šarić, bila je u tome što su bili sposobni nadići svoja ograničenja, priznati svoje greške, a da poraz nadržu i pretvore u kreativni potencijal književnog stvaralaštva. Za njih obojicu 1956. godina bila je plodonosna, Sartre je prekinuo šutnju i javno osudio Sovjetsku invaziju na Mađarsku prekidajući i veze sa sovjetskim prijateljima koji se nisu protivili tom nasilju, oslobodio se partije i postao branilac i glasnogovornik svih potlačenih i poniženih. Camus je te godine prekinuo kreativnu blokadu i napisao djelo *Pad* u kojem se razračunao sa svojim demonima. Obojica su nastavili pisati i angažirali su se, ali odvojeno, ali s mislima jednog na drugog kako Sartre piše u svom oproštajnom pismu nakon Camusove smrti: »Mi se bejasmno posvađali, on i ja: nije to ništa, jedna svađa – makar se više nikada i ne viđali – prosto jedan drugi način življenja zajedno i ne gubljenja jedno drugog iz vida u ovom malom uskom svetu koji nam je dat. To mene nije sprečavalo da mislim o njemu, da osećam njegov pogled na stranici knjige, na novinama koje čita i da se pitam: 'Šta on o tome kaže? Šta li on u ovom trenutku kaže o tome?' « ²³⁸

²³⁶ R. Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju*, str. 261.

²³⁷ Ž. Šarić, »Humanizam, sloboda i nasilje: Sartr vs Kami«, str. 17.

²³⁸ Jean-Paul Sartre, »Albert Kami«, u: *Portreti*, Nolit, Beograd 1984., str. 113.

10. Zaključak

Postavlja se pitanje jesu li Camus i Sartre bili angažirani književnici ili filozofi egzistencijalizma? Oboje je točno, ali može se reći da su obojica poznatiji po svojoj filozofiji egzistencijalizma, tj. filozofiji apsurdna, nego po svom angažmanu. Kada god dolazi do spomena imena ove dvojice intelektualaca, povezuje ih se s njimom temeljnim djelima poput *Stranca* ili *Mučnine*. Sartre i Camus velik su dio svog života posvetili angažmanu. Camus je u tom razdoblju života ispaao »moralni pobjednik« i sačuvao je čiste ruke, svim se srcem boreći protiv ubojstava, smrtne kazne, brutalnosti, nepravde i nasilja. Problem je što je on bio svjestan svih strahota koje su se događale u svijetu kao što su Holokaust i Hirošima, a svejedno je komunizam smatrao najvećim zlom u svijetu, dok je marksizam za njega bio legitimacija ubojstva. Ne zna se je li to bilo zbog njegove nedovoljne upućenosti u komunizam i marksizam *jer se ne zna niti da li je uopće barem djelomično, a kamoli u potpunosti i s razumijevanjem pročitao Marxova djela!?*

Sartre je kasno počeo s pravim djelovanjem; do tada je više govorio nego što je djelovao. Govorio je sve jasnije o tome kako biti uključen u svijet i imati utjecaj na njega. Sartre je smatrao da ukoliko težimo humanijem i pravednijem svijetu nije bitno hoćemo li posegnuti za zločinom ili nasiljem, jer se to radi iz »ljubavi prema čovjeku«. Sartreu je nasilje predstavljalo izbor čovjeka u određenoj situaciji gdje je potlačen, otuđen i prezren, dakle sredstvo emancipacije potlačenih klasa ili naroda, dok je Camusova filozofija nazivana »filozofijom crvenog križa«, gdje zločin uvijek ostaje zločin. Njihovo razilaženje u misli najbolje je vidljivo na primjeru situacije u Alžiru. Sartre od Alžirske oslobodilačke fronte nije očekivao milost za francuske građane i vojnike u Alžiru – oni trebaju biti ljudskom cijenom za povijesne nepravde. S druge strane Camus, kada su ga pitali na čijoj je strani pravda, vezano za situaciju u Alžiru, odgovorio je da bi prvo zaštitio svoju majku pa se onda tek pitao na čijoj je strani pravda. Dakle, on je iskreno rekao - da iako je bio za miroljubivo rješenje - u toj situaciji da bi ipak prije odabrao svoju obitelj. S druge strane, Sartre nema privrženost ni prema obitelji niti prema buržujskoj klasi u kojoj je rođen. Jednako, niti prema Francuzima kojim pripada i smatra da se povijesna nepravda može ispraviti isključivo nasiljem. Camus je imao tu težinu stvarnog svijeta koja je Sartreu nedostajala, on je još uvijek zaostajao za Camusom koji je politički djelovao još od svojih ranih dvadesetih godina. Nakon svega navedenog, teško se od

odlučiti za bilo koju stranu. *I Camus i Sartre imali su izvrsne ideje*. Camusov pristup bliskiji je utopiji humanosti, dok je Sartre naginjao revolucionarnom angažmanu i opisu realnije, surovije strane života. Kao što nikada niti jedna krajnost nije dobra, tako nije niti u ovoj situaciji. Najboljom opcijom ostaje Aristotelova »zlatna sredina«, prava mjera, kao razumijevajući neutralni stav. Takva će pozicija uzeti ono najbolje i od Sartrea i od Camusa, te plodotvorno razvijati njihove ideje u suvremenoj filozofskoj i političkoj praksi. Na taj će način ova dvojica velikih mislilaca 20. stoljeća ostati živima i za sve nas u 21. stoljeću.

11. Popis literature

Aronson, Ronald. 2007. *Camus & Sartre : Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju* (Zagreb: Euroknjiga)

Camus, Albert. 1948. »Démocratie exercice sur la modestie«, *Caliban*, No. 21 (studeni 1948)

Camus, Albert. 1961. *Mit o Sizifu* (Veselin Masleša: Sarajevo)

Camus, Albert. 1966. *Notebooks* (New York, 1966)

Camus, Albert. 1970. »On Jean-Paul Sartre's *La Nausée*«, u: *Lyrical and Critical Essays* (New York, 1970)

Camus, Albert. 2007. »Misère de la Kabylie«, u *Essais*, preuzeto iz: Ronald Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju* (Zagreb: Euroknjiga)

Camus, Albert. 2008. »Pobunjeni čovek«, u: *Eseji* (Beograd: Paideia)

Cohen-Solal, Annie. 2007. *Sartr 1905-1980* (Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića)

de Beauvoir, Simone. 1984. *Adieux: a Farewell to Sartre*, (New York: Pantheon Books), preuzeto iz: Ronald Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju* (Zagreb: Euroknjiga)

de Beauvoir, Simone. *A Transatlantic Love Affair*, preuzeto iz: Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju* (Zagreb: Euroknjiga)

de Beauvoir, Simone. *Force of Circumstance*, preuzeto iz: Ronald Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju* (Zagreb: Euroknjiga)

Hergešić, Ivo. 1986. »Albert Camus ili filozofija apsurdna«, pogovor u knjizi: Albert Camus, *Stranac* (Zagreb: Znanje)

<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=54654>

Krivak, Marijan. 2012. »'Nasilje naše svagdašnje'. Arendt +/-vs Benjamin«, u: Kristina Bojanović (ur.), *Sloboda, nasilje, identitet*, Matica srpska – Društvo članova u Crnoj Gori (Prva ljetna filozofska škola), Nikšić 2012., str. 77-91

Merleau-Ponty, Maurice. 1964. »The U.S.S.R. and the Camps«, u: Merleau-Ponty, *Signs*, (Evanston: Northwestern University, IL)

Pejović, Danilo. 1979. »Jean-Paul Sartre«, u: Vladimir Filipović (ur.), *Filozofska hrestomatija* (svezak br. 9, *Suvremena filozofija zapada* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske).

Sartre, Jean- Paul. 2001. *Mučnina* i autobiografija "Riječi", Pismo švedskoj akademiji (Sartreova izjava o odbijanju Nobelove nagrade), tekstovi Ingrid Šafranek " Jean Paul Sartre: pisac u situaciji" i "Mučnina i Riječi ili roman kao traganje" (Zagreb: Školska knjiga).

Sartre, Jean- Paul. 1984. »Albert Kami«, u: *Portreti* (Beograd: Nolit)

Sartre, Jean- Paul. 1984. »Angažovana književnost«, u: *Šta je književnost?*, (Beograd: Nolit)

Sartre, Jean-Paul. »My Dear Camus«, u: *Situations*, preuzeto iz: Ronald Aronson, *Camus & Sartre: Priča o jednom prijateljstvu i njegovom kraju* (Zagreb: Euroknjiga)

Sartre, Jean-Paul. 1948. »Avoir faim c'est déjà vouloir être libre«, *Caliban*, No. 20 (listopad 1948)

Sartre, Jean-Paul. 1962. *O književnosti i piscima* (Beograd; Kultura, 1962)

Sartre, Jean-Paul. 1981. »Materijalizam i revolucija«, u: *Filozofske i političke rasprave* (Zagreb: Školska knjiga)

Solar, Milivoj. 1982. *Suvremena svjetska književnost*, (Zagreb: Školska knjiga)

Šarić, Željko. 2012. »Humanizam, sloboda i nasilje: Sartr vs Kami«, u: Kristina Bojanović (ur.): *Sloboda, nasilje i identitet* (Nikšić: Matica srpska – Društvo članova u Crnoj Gori, 2012), str. 92-107.

Šimundža, Drago. 1969. »Apsurd i nada Alberta Camusa«, *Crkva u svijetu*, Vol.4, No.2 (1969)

Životić, Miladin. 1973. *Egzistencija, realnost i sloboda*, (Beograd: Ideje)